५७६२

नं. ५७६२

पु. नाम. कात्यायन सूत्र व्याख्यानं
१०मा ध्यायः

कर्ता श्री याज्ञिक देवः

पत्र सं. ४६ सं. ४

विषय: सूत्र पद्धति परिशिष्टं

कात्यायनसूत्रव्याख्यानदशमाध्यायः

५१७२

5172

५६

५८

23००

10

[illegible]

~~[illegible]~~

[illegible]

श्रीगणेशायन ॐ नमः ॥ ॐ प्रातःसवनमुपदिष्टं अथ माध्यंदिनसवनमुपदिशति सर्पला
द्दि माध्यंदिनं सर्पराज्ञा माहेन्द्र प्रथमं क्रियते यस्मिन् तत् सर्पराज्ञाद्दि माध्यंदिनं सवनं सर्पराज्ञाद्दि भ
देव भा म्र०१० १ वति तस्य हि प्रथमं सर्पराज्ञां कर्त्तव्यमित्यर्थः तत्राधिषवण्याधिष्ठानादि धिषण्या अभिमन्त्रणानं सहोभिम
र्शनादि वा धिषण्या अभिमन्त्रणानामिति। तदुक्तं सहोभिमर्शनादि वोत्तरयोः सवनयोरिति होत
चमसेवसतीवरीर्गत्वा यजमानाय प्रयच्छति सर्पराज्ञा पूर्वमाग्नीध्रीयस्य पश्चादुदङ्मुखो
पविष्टस्य यजमानस्य लोकद्वारीयसाम गान ततः सर्पराज्ञा तदनन्तरमध्वर्युर्होतृचमसे वस
तीवरीर्गत्वा यजमानाय प्रयच्छति समर्पयतीत्यर्थः ताभ्यामभिषवार्थं यः प्रातःसवने ये अभिष
वधर्मास्ते त्रिष्वप्यभिषवेषु भवन्ति तथा चोक्तं पारिशिष्टे प्रातःसवनं सवनानां प्रकृतिरि
ति उष्णीषं ग्रावस्तुते उष्णीषं ग्रावस्तुते प्रयच्छेत् उष्णीषः शिरोवेष्टनवस्त्रं सोमसंबन्धि
शाट्यायनेव सोमोपनहनेन मुखं यद्धि वेष्ट्यतीति पठितमस्ति अत्रमानवे सोमोपनहनं ग्राव
स्तुते प्रयच्छत्यनेन चैव वसनेनेति काठके ग्रावस्तुराजानं कण्वो उष्णीषं ग्रावस्तुते धर्मं वे वस
अ नामिति अथ लापनः अध्वर्युरुष्णीषं प्रयच्छति तेनाञ्जलिना प्रतिगृह्य त्रिप्रदक्षिणं शिरः समु
श्री स्वं वेष्टयित्वा यदा सोमो मा पुनरभिषवाय व्ययोहं तत्पृष्ट्या अभिषुयादिति अथ प्रभृति त्रिप
र्यायानभिषवान्करोति अथाहरणप्रभृति देवस्य त्वेत्यादि मारयेत्तत्र आरभ्य त्रिपर्यायां स्त्री राम १
नभिषवान्करोति प्रातःसवनवदेव पात्रकरोतीत्येकवचनं कृत्वा वाचाद्दहत्याभिषुणो
घ

इति प्रथमः पर्यायः। अभिषवान् करोतीति प्रागुक्तं। तत्र विशेष उच्यते। त्रिष्वप्यभिषवे
षु प्रथमोभिषवपर्याय इहा ३ इहा ३ ३॥

नीतिचैकं वचनमेव तथापि शाखांतरे बहुवचनदर्शनात् प्रातःसवनवदेव वचनत्वाद्धोमि
षुण्युः तथा च माध्यंदिने निर्यात्य राजानमभिषुण्वंति व्याख्यातोभिषव इहा ३ इहेत्यभि
षुण्वंत्येकत्वमस्य पर्यायस्य मध्यमे पर्याये इहा इहेत्यभिषुण्वंतीति शांखायनेन चाहो
माध्यंदिने स सर्वे राजानमभिषुण्वंतीति प्रातःसवनवदेवात्राप्युपांशुसवने सोममानेया
दश्याह आत्तमाभिनिमीते अध्वर्युरगाय आ... हितोयावातमभितस्यौपरि सोमंमि तो
नीते मुष्टिना सोमांशूनादयतस्यौपरि प्रहिपतीत्यर्थः नोपांशुसवने कृतः उपांशुस
वनोस्यानिगन कृतेः यतत उपांशुसवनस्यालिंगनकृतेः यतत उपांशुसवनस्य लिंगनम
चालनं श्रूयते तानि वा अनिंग्यमानानि घोराणि आप्ततोयसवनादितिता नीति उपांशुपात्रे
पांशुसवनं तत्र्यामयात्राणीत्यर्थः एवं सति यद्युपांशुसवने मानं क्रियेत तर्हि तत आ
ह्याधिषवणास्योपरि निधाय तत्र मानं कर्तव्यं तथा च क्रियमाणे तस्य स्वस्थाना
च्चालनं तत् तस्मात् न अचालनं च श्रूयते अत आत्तमाभिमिमीत इत्युक्तं इहा ३ इहा
३ ३ इत्यनेन मंत्रेण कर्तव्यः पर्याय इत्युक्तत्वात् प्रतिपर्यायमिहा ३ इत्यस्य मंत्रस्य प्रयो
गः वीप्साकरणाच्च केचिन् माभेरित्यस्य निर्देशान्ते मिथ्यंति तेनत्य पाठे ये न माभेरिति मंत्रेन्वा म
म धित्वपीहा ३ इत्यस्य निर्देशः संबंधे वैकवाक्यत्वात् निवृत्तिरिति पितृभूतिः इइ
मो वैतस्याप्यावयतीकं पर्यंतरोपदेशात् अभिषवलिंगत्वाभावाच्चास्य मंत्रस्य नाभिषवार्थ

देवभा
म०१२
२.

त्वाय त्वाभिषुणोमीतीति सकालार्थः संयोग इति इहाउ इहाउ इत्याभिषुणोमीति श्रुतत्वात्
अविलंबितो द्वितीयः अपाणामभिषवाणां द्वितीयाः पर्यायोः विलंबितो विलंबित
मंत्रको भवति सर्वसूत्रे त्रिमात्रस्य पठितत्वात् द्विमात्रोः विलंबित इहपेवनीय इहाउ इ ठ
त्येवं दीर्घ एवेत्यर्थः इहा विलंबित ग्रहणात् पूर्वे विलंबित इत्यवसीयते तृतीयात्र
पाणामप्यभिषवाणां तृतीयः पर्यायस्तु यः स त्वाभिमंत्रको भवति एकमात्र इत्यर्थः
इहा इत्येवं रूपः कर्कविप्रायो स्त्वेवमाहुः सवाप्येवं वृत्तिधर्मः वृत्तिधर्मा ह्येते विलंबिताद्यः
उच्चारणाधर्मो इत्यर्थः तथा चाह अभ्यासार्थे द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमां शिष्याणा यो
णामुपदेशार्थे कुर्याद्वृत्तिं विलंबितामिति प्रयोजनमविलंबितमनुस्मर्यो मात्रालोपो र्ण
भावमिति व्याख्यानं प्रयुक्तं तरां तेनेहाउ इत्येवं श्रुतं तान्तमेवात्र चाप्येपर्यायेषु विलंबि
तमविलंबितं तत्क्रमेण प्रयोज्यं अविलंबितस्थाने तु न भवेत् हहह इति उत्तमे
तृतीये भिषवे अविलंबितस्थाने ध्यमे पर्याये हहह हहह इत्यनेन मंत्रेण प्रतिग्रहाद
माभिषुणोमि इत्येतस्यापवादः हहहहि इति हमेवेन हाव्यावयतीति श्रुतेः विनि हामः
योगविशेषः शाखान्तरात् अंश्वादावपि विशेषोपदेशाता आभिषवांद्वाद्वहहहह २
इत्यनेनेन मंत्रेणा उपांशौ अंशून्विहा इत्यनेनैव श्रुतः अविशेषोपदेशात् अवि

मध्य ७

शेषेणाध्वर्युपद्धिस्थानतइडा उपहूयाभिषुणोतीत्यमोवेतशाख्याध्वर्यवति इडहृदि इतीत्यमोवे।
तशाख्यध्वर्यवतीति यद्यपि माध्यंदिना नाम विशेषाय देशास्तथापि शाखांतरे विशेषापदेशो।
।स्तो तत्राविशेषाद्धि शेषो बलवानिति विशेष एवानुष्ठेयः अविलंबितस्थानं तु तमे इह
डहृदि इत्येवा अत्रायं पदार्थक्रमः प्रथमं आग्नीध्रो लोकद्धारीयगानं ततः सर्वशांवसव।
तीवरी होतृचमसे आसिच्य यजमानाय पर्णशांग्रावस्तुते उस्त्रीषस्यसमर्पणं ततोधिषव
णार्वमणाः समीपेनुपवेशनं अभिषवार्थानामीषां तेषां हरणं ग्रावस्तुते उस्त्रीषस्य वे
षां अनामिकायां हिरण्यबंधनं सर्वेषामप्याहननं निग्राभ्यावाचनं आत्तग्रावाणां चर्मे
णि निधाय तत्र सोममानं मिताल्लंभनं निग्राभ्यासेकः माध्ये इति प्रहरणं ततइडा उपहू
नेन विलंबितहृत्यायाष्ठ्ठिजेनप्रथमे पर्याये प्रतिप्रहारमभिषवः मध्यमया हृत्याद्वितीयेप
दु र्याये तत्रस्या तृतीये इति ततः आप्यायनं ग्रावापावाचनं। सर्वमानां सोमांशूनां संभरणा
नंत्वा आधवनीयमध्ये प्रक्षेपः प्रक्षालनहरणं एवमेकोभिषवः एवमेव द्वितीयः एवमेव
तृतीयः तत्रायं विशेषः मध्यमे पर्याये प्रतिहारं बृहद् इहहृदि इति मंत्रः प्रथमोत्तमयोस्तु इडा
इत्येवा ग्रावग्रावाचनानंतरमहिंहोतृचमसेवधायनिनिग्राभवाचनं ततः आधवयाह
णांतं ततः प्रस्तोता द्रोणकलशं ग्रोह्यस्य क्षिषमुखेषट्स्विनिधायोपरिष्टद्दशं अन्यतरस्तो
दशांपवित्रं विस्तार्य धारयंत्यकज्ञाताहः ततः आधवनीयादुन्नेता हंचनेन सोममाहाययजमा

नहस्तेहोतृचमसम्भ्सात्सुनिग्राभ्यास्वासिंचतिततोयजमानहस्तानिग्राभ्याः पवित्रे आसिंचति। ति

ईश्वभा संततधाराभवति अथतस्यधारायाः ग्रहणमाह शुक्रप्रभृतिचतुर्भोग्रहणांमाध्यंदि

म्रः १० पंच नेचपूयमानेयुक्तं नान्यत्रग्रहणां तस्याः संततधारायाः सकाशात् शुक्रप्रभृति

३ शुक्रादारभ्यचतुर्णांशुक्रमंथ्याग्रहणांस्थानांप्रातःसवनेतन्नामग्रहणांग्रहणाम

3 ध्रुवस्य: करोतिप्रातःसवनेवासस्थ्यकामंथिनौप्रथमौग्रहणोद्धातिशुक्रवद्धोतसव

नमंथ्याग्रहणां सर्वेषुघेषसवनेषुग्रह्यते यमहत्वतीयमप्योत्थ्यामिसत्रप्रातःस

वनेकानांचत्रसामिवत्सकृतन्वात् मरुत्वतीयस्तुमाध्यंदिनसंबंधात्तेनचतुर्ग्रहामि

ष्कृतं। आग्रयणोविशेषमाह आग्रयणार्थंस्वत्रतीयंभ्योधाराभ्यः अत्रमाध्यंदिनेसव

ने आग्रयणग्रहस्वतृतीयात्स्थालीसभ्योधाराभ्योग्रहणातिस्वाआग्रयणास्थालीस्थ

ताःप्रातःसवनग्रहीतसोमसंबंधोऽतिनोसावित्रीयस्तास्ताःस्वतृतीयाःस्तृवत्तृतीयाःस्तृ

चः संमाष्टीतिवचत्तबहुवचनं अत्रएकायजमानसंबंधेनोधाराद्वितीयांचआधवनी

याद्दुन्नेतापयागसिंचतितृतीयांचग्रयणास्थालीस्थसोमंयाआंतरेत्त्वाप्रतिप्रस्थाता

आसिंचतिसर्वतिस्रोधाराता तथाधमानवो अश्यामयणास्थाल्यांसोमस्तहोतृचमसेव होम ३

वनीयाधवनीयाद्धोहंचनेनयेदेवाम इत्याग्रयणांतिस्भ्योधाराभ्योग्रहणात्पुत्रेवंतरोहि

करोतीतितिउयांसुपात्रस्थोयांग्रग्रहषभैकाधाराएकायजमानकर्तृकातृतीयास्वे।

रो णे

त्तिजीर्णाः संप्रहायः तथा च काठके आग्रयणात् निःस्रुतां धाराग्राग्रयणादंतर्यामाद्वेति
काठकसूत्रे वांतर्यामशेषस्यैवाऽऽदित्याग्रयणाग्रस्थाल्यामासेचनमुक्तं अर्द्धमंतर्यामपात्रे शिष्ट्वे
पांशुं यहेत्सुसर्वं हुतस्तमेते प्राग्रस्थ्या मरुत्वतीयमरुत्पात्रेणोद्गृह्णाति मरुत्वत इति आग्रय
णाग्रहानंतरमुख्यादुग्रस्थ्यग्रहणात्प्रकृ अं हविर्धपात्रेण मरुत्वतीयसंज्ञकस्य ग्रहस्यैव ग्र
हत्वद्रोणेति मंत्रेणाग्रहणं करोति धाराया एव वा ततः पश्चात् सन्नपात्रयोजनस्थाने सादनं
प्रथममरुत्वतीयमथ्योत्थ्यमितिश्रुतत्वात् प्राग्रस्थ्यादित्य फलं तथा न मरुत्वतीयानंद क्वाती गृ
तिप्रतस्यसन्नपात्राभ्यां ग्रह्णातीति श्रुतत्वाद्धन्नुपात्रेणोद्गृह्णं उत्तरमेकेऽपि केचिदाखिन
न्नुस्थ्याद्युत्तरं ग्रस्थ्यग्रहणादनंतरं मरुत्वतीयं गृह्णातीति श्रुतत्वात् दैवतन्त्र्यंग्रहीत्वा प्रथममरु
त्वातीयं गृह्णीयादितिश्रुतो मतीतिश्रवणात् तत्त्वाऽऽरतात्र्यं यम्य हानं गृह्णातीति वा पश्चात्षो गृ
ऽशिसंस्थे माध्यंदिने वैन्नस्वनेग्रहीयादितीतिश्रुते माध्यंदिने वाग्रयणात् उत्तरद्वितिस्तुत्वा
च्च आग्रयणाद्गृहीतो माध्यंदिने षोडशी ग्रह्यते तत्त्वात्थ्य ग्रहणानंतरं मरुत्वातीयः पश्चि
व यासोममाद्यग्रहीताकलशादेवग्राह्यः माध्यंदिने च यं च यं च प्रथमानि तिति नियमान् अथ प्रथममरु
त्वतीयमथ्योत्थ्यमितितिस्थानेषोऽश्यभावे पश्चात्षोडशस्य चतुर्थे हनि षोडशी संस्थो मा ड
ध्यंदिन एव षोडशी गृह्यते माध्यंदिन एवोक्तो संस्थाते अतिरात्रेऽपि तद्ग्रहोऽपि द्रोणकलशा
देव ग्राह्यः ततः सर्वातेमरुत्वतीयः सर्वपक्षे विश्वजित्यपि माध्यंदिने षोडशिग्रहणा

=छंदोगसूत्रे विशेषः। पवमानयोरुत्तरयोधिष्ण्यविहरणमार्जालीयं हरंतः पश्चिमेन यजमानं हृत्वा तेनैव प्रतिहरेयुरिति
सदसः पूर्वयाद्वारा प्रविश्य यजमानं पश्चिमेन मार्जालीयं हृत्वा तेनैव पुनः प्रतिहृत्य मार्जालीयस्थाने निदध्युः। अदृष्टार्थमेतत्। इदं
चाध्वर्यवं विकल्प्यते। अध्वर्युसूत्रे अनुक्तत्वादिति धानिभाष्यं। अवमानयोरुत्तमयोर्माध्यंदिनार्भवयोधिष्ण्याग्निविहारमार्जालीयमग्निं
हरंतः पश्चिमेन यजमानस्य हृत्वा तेनैव पुनर्नयेयुः। अमवायार्थं। उद्गातॄणामनेनैव कर्मणा कः संबंधः इति चेत् याजमानं ब्रह्मत्वं चेदुद्गाताकु
र्यादिति संबंधः

तिग्राह्यग्रहणाय होमी कृते एवमेव ज्ञेयं। उत्थाय द्रोणकलशात्रयोतिग्राह्यग्रहीतव्याःस्त साग्निरुयाममा
देवभाः नोमरुत्वतीयइति ॥ तत एवं अतिग्राह्याणां नियतस्थानत्वात्माध्यंदिने वैनां सवनेग्र वं ॥=
प्रः १० ह्णीयादुत्थायग्रहात्वेति ॥ उक्तं धारग्रहांतेवातिग्राह्यानितिस्त्राद्वामरुत्वतीयस्तु षोड
४ शिनिवस्वस्थानादुत्कालितः पुनरतिग्राह्येऽपि नियतकालीनेऽत्कलमते माध्यंदिने षोड
शिग्रहणाभावे मरुत्वतीयः स्वकाले धारग्रहाएव समन्वारब्ध्यनिष्क्रमणादि करोत्यग्नी
ग दग्नीनिति प्रेषात् एवं ग्रहान्गृहीत्वार्द्धपूर्णं द्रोणकलशं कृत्वा सर्वमासिंचति पुत्वं नि
स्येत कृत्वा पवित्रं प्रपीडनिधाय पारीणीप्रहार्य ततः समन्वारब्धनिष्क्रमणादि अध
र्युप्रतिप्रस्थातृप्रस्तोतृउद्गातृप्रतिहर्तृ सुब्रं ततः समन्वारब्ध निष्क्रामंतीत्यत आरभ्य
अग्नीदग्नीनिति प्रेषादग्नीदग्नीन्विहरेति प्रैषपाठ प्रातःसवनवदेव सर्वं करोति
तत्र विशेषमाह सदसि पवमानोपाकरणं अत्र माध्यंदिने सवने सदसि सदोमध्ये पव
मानोपाकरणं भवति न प्रातःसवनवच्चात्वालसमीप एव अत्र मानवे विशेषः नु उत्थाय ग
हीत्वाति याम्यराजानं प्रपीड्य पवित्रं सिद्धमासर्प्यणाद्दक्षिणा माध्यंदिनाय सवनाय प्रसर्प
सुन्वते हरणा हविर्धानि सर्वे याद्वारा सदः प्रविश्य सदसि स्तुवनेन नतिक्रामंतो धिष्ण्यान् अध्वर्युह
पविशति व्याख्यातं संपावनं तपव्योपाकरणं पवनस्येति काटके वसदसि प्रस्तोत्रे द राम
र्भान् प्रयच्छन्नाह सोमः पवत इति अतः कृष्णमुष्टिरपि त्रिष्वपि सवनेषु भवति दर्भानिति ४

बहुवचनात् मानवे च प्रातःसवनवदिति देशात्तथोपाकरणं चेत्यनेन प्रातःसवने चकारा।
नुषिद्धेवोक्तोस्ति अहर्गणेषु सर्वत्र प्रायणीयोदयनीयवर्जं अहर्गणो द्विरात्रादौ अहीनेष्व
हर्गणादौ सत्रे च सर्वत्र प्रातःसवनेपि सदस्येव स्तोमध्य एव पवमानोपाकरणं भवति प्रा
यणीयोदयनीयवर्जं प्रायणीयातिरात्रमुदयनीयातिरात्रं च वर्जयित्वा तयोस्तु प्रातःसव
ने बहिः स्वपवमानोपाकरणं भवति अत्र छंदोगसूत्रे अहीनेषु विशेष उक्तः अहीनवहि
ष्पवमानैः सदस्यैस्तु विष्णुप्रथमाद् ऊर्ध्वमत्रेति मानवे च प्रायणीयोदयनीययोर्बहिः स्तुवते
सदसीतरेष्विति पशुनेहोत्पय कृष्णद ?धिघर्माय दध्याहर दहिरण्या उपावर्त्तयेति प्रेषाय
दग्नी वयः अग्नीदग्नीन्विहरेति प्रैषे विशेषोयं प्रतिप्रस्थातः पशुनेहोत्यतः प्रेषात्पशुनेहोत्यो
तस्य स्यरमंद्यायमप कृष्य प्रैषमध्यानि अः स्थाप्य दधिघर्माय दध्याहर दहिरण्या उपावर्त्तय
त्येवं प्रैषवोप वयः प्रैषद्विर्भवति तत्र अप्रतिस्थातार दधिघर्मायेत्यादिप्रयोज्यं शेषं प्रातः
सवनवत् सप्रवर्ग्ये दधिघर्मः सप्रवर्ग्येक्रतौ दधिघर्मो भवति दधिघर्माय दध्याहरेति प्रे
षितो दधि दधिघर्मार्थं दध्याहरन्ति तत्र यागार्थं त्वासां नाप्यघर्मेणाव सापाकरणादिनास
स्कार्यं तत्र दध्नो ग्रहसाधनत्वात् पूर्वस्मिन्नहनि प्रातःसवनिकदध्यर्थं होमानंतरं दधिघर्मद
ध्यर्थमपि राज्ञो हरेरन्नातंचनं ततः कर्त्तव्यं तत्संबंधि नोवसापाकरणादयोप्यनेनैव क्रमेण
कर्त्तव्याः प्रवर्ग्यवत्स्ववायं दधिघर्मः तत्राध्वर्युः प्रवर्ग्ये प्रतिप्रस्थातर्दहिरण्या उपावर्त्तयेत्येतावाने

वोचयः तत्र दधिघर्मयजनप्रकारमाह उपविश्यमसदसः पुरस्तात् समपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां
देवभाः गृहीतां यथोक्तं तत्प्रतिप्रस्थाता आह तं दधि उत्तरवेदेः पश्चाद्धासायालभ्यत ततः सदसः पुरस्ता
अः १० दुपविश्य समपवित्रायामिति शाखायाः पवित्रे हासमपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां यथोक्तं यथाप्र
५ वर्ग्याध्याये उक्तं तथा गृहीतां करोतीति तत्र यथोक्तं यावती द्यावापृथिवी इति दधिघर्मं गृह्णामि
5 ति अतो यावतीऽइति मंत्रां तस्याग्नीमुखे नैवाग्निहोत्रहवण्या निनयनं कार्यं उक्तं ततः सआ
श्रु नीयमान आहेत्यानयनस्यैव [illegible] तत्वात् आनयनं च निनयनमेव अतः सान्नाय्यवद्दिव
हानोपस्तरणादिनं भवति अत एव सूत्रेऽपि गृहीतामेवोक्तं नावदानमिति अस्यापि प्राशन
नमग्नीध्र एव करोतीति दृष्टं गच्छेत्येवं ततः प्रतिप्रस्थाता गृहाणामिति अपयस्ते दधिघर्मसाचरं
तीति प्रैषं समस्तुते माध्यंदिने पवमाने इति तथाग्निहोत्रहवण्ये तिचश्रुतत्वात् होतर्वदस्व
यत्ते वाघमित्याह अश्विदग्धो निनयनं ऊर्ध्वं नैव होतारं प्रत्येवमाह होतर्वदस्व यत्ते वाघमि
ति सआनीयमान आह होतर्वदस्वेत्यादि अश्रवणात् वाघाते [illegible] तद्धविरित्यन्ते [illegible] आह श्री
वाघाते होत्रे वधिषे यदि समाप्ते अध्वर्युरग्निहोत्रहवणीहस्तेन गृहीत्वा नमस्यान्नादिति
श्रुत्वा [illegible] भवत आतं हविरित्येवं होतारं प्रतिब्रूयात् अपयोपोत्ति [illegible] आह यात हवि ४
रिति श्रुतत्वात् दधिघर्मस्य यजेति प्रैष्यति ततो यजति [illegible] गत्वाश्राव्य दधिघर्मस्य राम
यजेत्येवं होतारं प्रैष्यति अनतिक्रम्य [illegible] आह दधिघर्मस्य यजेति वषट्कृते जुहोत्यनुवषट्कृत ५
श्री

सयजमानाः समुपहावं भक्षयंति यथोक्तं ।

आहरतिभक्षमितिप्रकृतत्वात् हुतशेषं घर्मर्त्विजः घर्मसंबंधिनस्तमिति समुपहवमितिसमुपहव
समुपहूयय [illegible] हुतशेषं होमावशिष्टं स्रुक्स्थं सयजमानायजमानसहिताघ
र्मर्त्विजो घर्मसंबंधिनऋत्विजः समुपहावमिति समुपहूयसमुपहूयय थोक्तंभक्षयंति यथाप्रव
र्ग्यध्यायेतूक्तं तत्रच प्रोक्तंमयित्यदिंद्रितिभक्षणं द्विविधः संहरणीति महावीरीय इतितेनम यित्यदिं
त्रिमंत्रेणाभक्षयंतीत्यर्थः आहरतिभक्षं तं यजमानाय प्रयच्छति समुपहवमिच्छामहे यतिमयि
त्यदिंद्रियमित्यादिश्चवर्णात्ताच्चभक्षयजमानस्यैव भक्षणं समाम्नातं तेनात्वात्तराघर्मर्त्विजाम
पीति घर्मर्त्विग्ग्रहणामन्येषां ग्रहणार्थं भक्षकमच्छावाकमेत्रीवान्यस्यानुक्तत्वात् तेन
वैव ब्रह्मणः ततोहोताध्वर्युः प्रस्तोता प्रतिप्रस्थाता ग्नीध्रो यजमानस्येति अनेनैव क्रमेणो
पहवप्रार्थनमपिकर्तव्यं शेषस्य भक्षणविधानात् शेषस्य होमइत्यवसीयते प्राणाभक्षंवादि
दीक्षिताः अदीक्षिता ऋत्विजः दधिघर्मशेषस्य प्राणाभक्षं वा कुर्युः प्राणेनभक्षः प्राणाभक्षः ना
सिकयावघ्राणमात्रमित्यर्थः यदि दीक्षितास्युः सत्रेयत्तदा नियमेन प्रत्यक्षभक्षमेव कुर्युः अ
दीक्षितानां तु विकल्पः प्राणाभक्षो वा प्रत्यक्षभक्षो वेति दधिघर्मयागस्य चाच्छावाकातिक्रमणा
दे: पुनर्वचनेनापूर्वत्वविज्ञानात् यावदुक्तत्वं तेन अन्यभागास्विषु क तं हारि शेषकार्यभावः अत
श्च सौम्यचरुवद्विवयतीत्यच्छावाकत्विनिनयनवचनाच्च सर्वस्यैव दध्नो होमः कार्यः
भक्षणानंतरं यस्तैः सुमित्रियानइति चात्वाले निर्मार्जनं कार्यं चात्वाले मार्जनमिति प्रवर्ग्यो

देवभः
अः १०
१६

धायेभक्षणानंतरमुक्तत्वात् उक्तानां च प्राप्तिसत्तु यद्यपि पूर्वं भक्षयतीति प्रतीत्याप्यचात्वाले
मार्जयंतेऽसावेव बंधुरिति श्रवणात् अविशेषाविस्मनेनाप्यचात्वाले मार्जयंते सुमित्रियान
अपऽस्मिंः सर्वंसंनिहितः पठितोऽतिदिश्यते पशुपुरोडाशेन प्रचर्य पुरोडाशादिकहोत्राधि
ष्ठानानिधानात् ततः पशुपुरोडाशे नासदनादिभागहरणांतेन प्रचर्य तदनंतरं पुरोडाशा
दिकरोति सवनीयपुरोडाशादीनां सादनादिकाहोतिः आधिस्थापितधिष्ण्यनिधानात् होत्राधि
ष्ठेयेऽडांनिदधातीत्येवमंतं प्रातःसवनवदेव करोतीत्यर्थः विशेषस्तु प्रैषादिगतः प्राग्युक्तः ए
व अत्र च कठसूत्रे विशेषः स्तोत्रोद्धियर्मे...रति यदि प्रवर्ग्यवान् पशुपुरोडाशेनेडांतेन
चरित्वा माध्यंदिनीयैस्तु त्वेन चरन्ति माध्यंदिनस्य सवनस्येति संप्रैषदिति तेन पशुपुरोडा
शस्येडांते तेन सवनीयासादनादि न सह अतश्च पूर्वमेकं पशुपुरोडाशमानीयासाधाल पू
भ्याज्यभागावनुष्ठा[illegible]य प्रधानाद्विषक्तधारो होत्वाप्राविञेडाषऽवन्तभागचतुर्धाकरणो
ऽभक्षमार्जनभागपरिहारस्तत्करणायासनभागावेक्षणाभागप्राशनांतं कार्यमिडांतग्रहणा
स्यातिव्याहावविवध्रतिपाशेसमापनाविरोध[illegible]त्वात् तत्र मार्जनमेकोनेवैधिकपवित्रेणाक
र्तव्यं शास्त्रवापवित्रस्य तत्र संबंधाभावात् अस्य च सवनीयपशावविषमत्वं सर्वपात्राहिक रामः
मीयवांगौ तं अर्द्रस्य भागवत्रपक्रमभवति न च्वावभ्रत्याह स्तुहीहरणीयादि सर्वानंतापच्छिन्न १६
साधारणां अननुबंध्याम यस्य योऽन्यतरांतेनेडा नो इडां तेनचरित्वेन्मक्त्वाता अनुपतिप

त्तिपत्तिपरिसमापनमात्रं येषांमते पशुपुरोडाशेन प्रासंगिकः तेषांमते आमार्जनांतमेव कर्त
व्यं भागपरिहारस्तु तृतीयसवनेनैव परिवृत्तिपर्यंतरमेव भवति भागावेहरणादिकं तु
अनुबंध्यांते पशसमाप्तावेवेति किंच अप्रासंगिकत्वपक्षे च पशुपुरोडाशतंत्रस्यापरिसमाप्त
त्वा न्तमध्यपातित्वाच्च माध्यंदिनसवन तृतीयसवनसंबंधिसवनीयानामाहौ आज्यभा।
गयोरनुष्ठानं न प्राप्नोति अतः प्रतिसवनमाज्यभागानुष्ठानांगीकारिभिः पशुपुरोडाशस्यप्रा
संगिकत्वमेवांगीकार्यं ततः सवनीयपुरोडाशादीनां प्रातःसवनवदेवासादनादिहोराधिस
स्योऽडानिधानांतं अत्रापि पूर्वमाज्यभागौ कार्यौ ततः सवनीययागः तयोः पशावसत्वेन प्रसं
गाभावादिति उन्नीयमाने निष्पक्वानुवाचनप्रभृत्याचमसनिधानाद्वा होत्राधिष्ण्ये सवनीय
पुरोडाशेडानिधानानंतरमुन्नीयमानेभ्योनुवाचयतीत्येतत्प्रभृत्याचमसनिधानाद्धि होत्रा
स्य हविर्धानस्य पश्चाद्दक्षिणं निदधाति चमसान् धद्वत्येतत्पर्यंतं प्रातःसवनवदेव निर्विशेषं
करोति प्रातःसवनवदेव शुक्रादयस्तदग्राभिघारहोऽन्त्याद्विप्रकारेणाद्विदेवत्यानां ग्र
हणस्यानुक्तत्वात्तद्विदेवत्ययागाभावः तेनेडानिधानानंतरमुन्नीयमानेभ्यश्चेत्यादि
ना शुक्रामंथिप्रचरणमेव सन्नत्ततान्तिद्विष्टां प्रातःसवनवदेवनवसून्नयनेप्रैषे अ
र १ रश्मासून्नयति अत्र रशनावपि चमसेष्वन्नेतासोमाँ अस्कितान् प्रेष्यति शुक्रामंथिए
वंविधः प्रैषो भवति माध्यंदिनस्य त्वेवमाह्निकः मंपीवत इति वा मधुश्च्युतस्थाने अ॥
मुन्नयति । प्रैषे विशेषमाह । माध्यंदिनस्य सवनस्य निष्केवल्यभागस्य शुक्रावतो मधुश्च्युत इंद्रा
यसोमार

देवमः
अ:१०
ग्रह

।स्मिन्नेव प्रैषे मधुश्चुत इत्यस्य स्थाने मंथीवत इत्यस्यैवाप्रयोगो भवति वायव्यान्मात एव
इडां भक्षयित्वा शाखवाद्यार्थं दाक्षिणाहोमः सवनीयपुरोडाशेडां भक्षयित्वा शालं दद्यार्थं दाक्षि
णाहोमः कर्तव्यः इडाशामुपलक्षणार्थं सवनीयपुरोडाशासंबंधिशेषं कर्मसमाप्यैतत्पर्वः
ततश्चात्वालपर्यंतगमनः माध्यंदिनसपवमानानंतरं दधिघर्मप्रचारहोमार्जनांतः ततः पशुपु
रोडाशायाग्न्यासादनादिभागभक्षणांतः ततः सवनीयासादनादिहोत्रधिष्ण्येडानिधानां तः
तं ततः प्राशित्रग्रहणात्सोमोन्नीयमानप्रैषः ततोन्नेतारः दशचमसानुन्नत्य वेदिमध्ये होत्रा
दिक्रमेण निधाय शुक्राद्युपस्तीर्य ततश्च तत उन्नीय शुक्रादभिघारयानि एवं दशस्वप्युन्न
यति ततः शुक्रामंथिभ्यां चरत इत्युक्तप्रकारेण शुक्रामंथिनोर्यागः तत्र माध्यंदि
नस्य सवनस्येत्यादि प्रैषः वषट्कृते ध्वर्योर्होमः तमनु प्रतिप्रस्थातुः तमनु चमसाध्वर्यूणां
एवमनुवषट्कारेपि तत्राग्राणां चतुर्णामेव चमसानां होमः न मैत्रावरुणप्रविशाचमसादी
नामिति विशेषः ततः प्रैतुहोतुरित्यादि प्रैषः प्रत्येत्य प्रतिप्रस्थातुर्मंथिशेषस्य शुक्रपा
त्रे अवनयनं अध्वर्योः शुक्रशेषस्य होतृचमसे अवनयनं चतुर्णां होत्रादिचमसानां सदसि प्रस्था
पनं प्रशास्त्रादीनां षण्णां चमसेषु चमसाध्वर्यवः शुक्रात्पुनरभ्युन्नयंति ततोध्वर्योः प्रशास्त होमः
र्यजेत्यादिप्रकारेण षण्णां चमसानां वषट्कारानुवषट्कारयोर्होमः तत्रेदमिंद्राय इदमग्नये इति द
मावेव षण्णामपि वषट्कारानुवषट्कारहोमयोस्त्यागो प्रथमं वाहुत्वात्तं मंथिवित्तिजपः अपी

यादिति मंत्रेण होतुरग्रे उपवेशनं ततइडासमर्पणाद्यनीधे यथावत्तं समर्थमपीडमिति जपां
तं ततनञ्छं होगोक्ता सवनप्रार्थना ततः प्रातःसवनवदेवं अञ्जाभांघ्ये शेषभक्षणादि प्रस्थित
यागनिमित्तं सर्वं चमसभक्षणं पुनरभ्युन्नीतनिमित्तं च भक्षणं अथ सर्वभक्षमशाना
प्यायितान् हविर्धानमध्ये निदधाति आग्नीध्रे हविर्यज्ञार्त्विज इडां प्राश्नीयुः यजमानश्च स
वनीयशेषं भक्षयति पत्नीवत्पत्नी न त्वापां हविष्यं भुंक्ते कण्ठमत्रे अत्र हविष्यं पत्नी भुंक्ते इति
वचनात् ततो मार्जनं भागपरिहारः दाक्षिणाग्नौ केवलाप्येष लेपाहुतिः पिष्टलेपहोमपक्षे के
वलाज्याहुतिपक्षे तु नेदानीं प्र शीतादी मो कोहाहसम भागो भागा वृहत्तां तत्प्राशनं वत
तः शालद्वार्ये दाक्षिणाहोमः कर्तव्यः दाक्षिणाहोमइति संज्ञा अत्र प्रतिपदे त्मगार्हपत्ये दा
क्षिणानि जुहोतीति श्रुतत्वात् अथाध्वर्युर्गार्हपत्यप्रतिपदेत्यपरत्यागत्मदाक्षिणानि दा
क्षिणाप्रयोजनानि एवं सज्ञकानि जुहोति व्यवहाराभावेपि दाक्षिणासंबद्धत्वज्ञापनयासंज्ञे
याऽक्रियते ततः श्वत्तदभावेऽभावः वासः प्रबद्धं हिरण्यं उद्वन्यामवधायचतुर्गृहीत
मुद्द्वत्यमिति वासः प्रबद्धं वाससा बद्धं हिरण्यप्रबद्धं प्रकर्षेण बद्धं वासः प्रबद्धं एवंविधं हिरण्यं
का गृकाम वधायपचतुर्गृहीतमाज्यमुद्द्वत्यमित्यनेन मंत्रेण शालाद्वार्येग्नौ समित्पूर्वकं जुहो
तिसदशाहोमीये वाससि हिरण्यं प्रबध्य आबधाय जुहोतितवाज्यमजुहोत्सुद्द्वत्यमिति श्रुतेः
कल्पं पाठाद्भयोरेक्यत्वोऽज्यचतुर्गृहीतं भवति दशासंबधाद्धाहोमाः दशाहोमः दशाहोमः प्र

देवभाः
अ॰ १०
८

ष्योऽजनं यस्य तद्दशाहोमीयं अत्र दानार्थमेव प्रक्षालितं वासस्तस्मिंस्तस्य दशा आयामिन्या॥
र्थः दशाहोमीय इति शाब्दात् अन्तो दशायां प्रबध्य चतुर्गृहीतेनाज्येन वधाय जुहोति
अत्र यच्च तु दक्षिणार्थं हिरण्यं वासश्च तयोरेवात्र विनियोगः विश्वं देवानामिति द्वितीयं
विश्वं देववधाय जुहोति अत्र यच्च तु दक्षिणार्थं हिरण्यं वासश्च तयोरेवात्र विनियोगः विश्वं दे
वानामिति द्वितीयं विश्वं देवानामित्यनेन मन्त्रेण द्वितीयामाहुतीं जुहोति चतुर्गृहीतेनाज्येन
॰शालाद्वार्ये एवावासो हिरण्ये अत्राप्यवधेयो अत्र द्वितीयां जुहोति विश्वं देवानामिति अन्त
॰शं त्वं तु इदं सूर्यायेति द्वयोरात्मनोरुत्स्यागः अग्नीध्रीयेनयेति ततउत्थायाग्नीध्रं गत्वा अग्नी गते
॰ध्रीयेग्नो अग्ने नयेत्यनेन मन्त्रेण सकृद्गृहीतमाज्यं जुहोति अत्रापि वासो हिरण्ये भवत एवे
॰ति हरिस्वामी अयं त्वस्य परामर्शो विवक्षकं दद्यादयुक्तं वा विघ्नि अश्वं रथाद्युक्तं दद्याद
॰थवा अयुक्तमेकाकिनमेवानडुहं नो अग्निरित्यपरां द्वितीयामाहुतिं सकृद्गृहीतेनाज्येन यं
॰जुहुयात् अथाग्नीध्रे दैवेकं वा जुहोतीति प्रवृत्तस्य सञ्जुहोत्यग्ने नयेत्याद्यन्तया अथ यथा पश्चं
युक्तं वायुक्तं वा दास्य स्यादद्याद्वितीयां जुहुयाद्यथा पुनर्नाद्रियेत सञ्जुहोत्ययं नङ्त्याहि अश्वदानात्।
देवि कां वेति व्यवस्थितो विकल्पः अश्वदाने सति दे असति त्वेकामिति युक्तं रथैकस्यां चिकित्सि
तो यानाश्वरथमश्वं पं वेदनातीत्या होदाहि शानाश्वरथ अश्व तु युगीत्यश्वो वा अयुक्तं तं समलला रम
टोऽश्वः श्वेतो दक्षिणेति प्रवृत्तावचनस्ये वायुक्तस्य दानं गोश्वाश्वश्वश्वा रथश्वेति हरिस्वामी

अस्यम्पात्तौ वासः प्रवद्धस्य हिरण्यं वधानं भवत्येषेति हिरण्यनामी अथ वायुतं प्रधानद स्या
क्षिणात्वेन अयुक्तमंग दक्षिणात्वेन राता अवश्यमित्याहो तत्र वा आहुतेरयकर्वो भवतीति
स्यान्नेतिवचनात् अनयोराहुतोरिह मग्नय इतिन्यागः वासोहिरण्यदानं वस्यामो दक्षि
णा दानकाले क्रतुदक्षिणात्वेन वासोहिरण्ययोः शम्योपधि स्मो दृशति येन अवहितेन ए
वचनस्मो विदक्षिणा हिरण्यं गौर्वासो अश्व इत्यत्र वासोहिरण्ययोः क्रतुदक्षिणात्वेन अवगम्य
त् स हिरण्यो यजमानः शालां स्वर्वेशा [illegible] ति [illegible] नभिमंत्रयते दक्षिणा वर्हिर्वेदिरिति [illegible] तो द ष
क्षिणा तो रूपेण वदति आग्नीध्रीये होमानंतरं ते नैव हिरण्येन स हिरण्यो यजमानः शालां
स्वर्वेशानिष्ठन् रूपेणा वदन्निमंत्रेणा दक्षिणा तो वर्हिर्वेदिरितिष्ठ नो वेदे वर्हि दक्षिणा स्यो दक्षिणाप व
स्थिताद दक्षिणा गा अभिमंत्रयतो गावो वर्हिर्वेदे द् दीक्षिता तास्ति [illegible] तिः अथ हिरण्यमादाय शाला
मभ्येति दक्षिणोन वेदिं दक्षिणा उपतिष्ठंते सो ग्रेणा शालां तिष्ठन्न भिमंत्रयते रूपेण वद्ध्या
दृष्टत्वात् गवां शतं द्वादशं वा तिक्रामति गवां शतं वरूपमा दानमार्गेणाति क्रमति अ
भिमंत्रणानंतरं अथ वा द्वादशं शतं द्वादश अधिका यस्मिन्शतेन द्वादशं शतं द्वादशभि
र्गोभिरधिकं शतं गाव इत्यर्थः तं शतेनैव दह्यपतिना शतेन तस्मान्नाशत दक्षिणा सोम
धरः स्यादिति श्रुतेः द्वादशं तु शालवां तरात् अग्रणीस्वायनः द्वादशं शतं गवां दद्यात् एकविं
शतिं प्रभृति वा यथोपपाद्य इति मंथो हनतिल माषाभ्यां मंथः होतारं सत्नेनावः ॐ दनलि

देवभाः
प्रः१०
९

लमाषाः प्रसिद्धाः तेचानेनैव पथानीयंते ऋत्विग्भ्यो हर्तुं ऐंतरशालामदःसि दक्षिणेनाग्नी॥ अं
धुं तीर्थेन गवामतिक्रमहामार्गोयं शालासद्सी अंतराशालास दक्षिणातोनिःक्रा दसोरंतरालेन
मध्यमार्गेणोत्तरेणसदः आग्नीध्रं दक्षिणेनतीर्थेनयात्वा लोकरयोदंतरालेनगवांशतं द्वा
दशंवाशतंनिःक्रामंति। शाखांतरात्तु गवांशतमित्यत आरभ्य तीर्थेनित्येवमंतमेवंदक्षणं
मं एकएवान्वयः प्योदनादिदानं संत्विजां संस्कारार्थं मंप्योदनादिभक्षणेन ऋप्राः सं सुखे तः
नोत्तरंकर्मकरिष्यंतीति पक्षान्नोपहारस्य भक्षणार्थत्वावगमात् एषामपि दक्षिणात्वेने
वदानमन्वाहार्यवदित्यपरे तत्र पुरुषार्थत्वपक्षे सत्रेपिमंथ्योदनादिदानं भवति दक्षिणासं
बंधपक्षे तु न भवति सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यतिवा अत्राव सरे सुब्रह्मण्यां प्रेष्यति वा न प्रेष्य
तिवा वाविकल्पार्थः आग्नीध्रादनुगच्छति सुन्वत तादक्षिणात उक्तमार्गेणागच्छतो आग्नीध्रा
दग्नीध्रं यावत् सुन्वन्यजमानो नुगच्छति शाखांतरात् प्रागनुवाचनात्र इत्ययमर्थः त्वजेनु
वाचयतीत्येतस्मादनुवाचनात्प्राक् प्रसर्प्यते न यजमानः करोतिचकारेणासुन्वं नित्यनुता। कृ
ष्यते प्रागनुवाचनात् सुन्वकर्ता प्रत्येतव्य इत्यर्थः सदोगच्छतिविश्वाहेति यजमानोविश्व
पश्येपतिमंत्रेण। आग्नीध्रे दक्षिणान सदः प्रतिगच्छति अथसदोभ्येव विश्वंपश्यन्नुतीसिदमि ति राम
तिभक्षतन्वत् प्रेष्यतेपतस्वसद स्योदिनिसदस्यान सदःसमीपेस्थित्वायतस्वसदस्येरिय ९
नेनमंत्रेणासदस्यान्प्रेहतेयजमानएवासदसिभवा त्विजः ब्राह्मणाः सदस्याः अत्रसदःसत्र थ

स्य नेय तस्मस्र हस्तेऽदितिरिति स्पृष्ट्वा तु ब्राह्मणाम घेत्याग्नीध्रगमनं ब्राह्मणाम घेत्यने
न मंत्रेण यजमानः सदस्समीपादाग्नीध्रगमनं करोति आग्नीध्रमृत्विजं स्वशरणो वहिष्ठ
तं प्रतिगच्छति अथ हिरण्यमादायाग्नीध्रमभ्येति ब्राह्मणाम घेत्यादि अव्रणान्तं यद्धिरण्यं
पं चत्रुगृह्णीते वहितं पश्चाद्यजमानेन गृह्णीतं तस्माद्वै हिरण्यायावदग्नीध्रे दातव्यं तावद
दापयद्दक्षिणो नयापि णानाग्नृहीत्वा आग्नीध्रमृत्विजं शारणो वहिष्ठ तमभिगच्छति उपावि
श्य हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्दाता इति आग्नीध्रं गत्वा तत्समीप उपविश्य पार्श्वे आग्नीध्राय
हिरण्यं ददाति अस्मद्दातादित्यनेन मंत्रेण हिरण्यग्रहणामुपलक्षणं चैतत्सर्वासां दक्षिणा
नां अथ चैव मुपसद्याग्नीध्रे हिरण्यं दद्यात् अस्मद्दाता देवत्रा गच्छतेति प्रदत्तत्पनस्मादग्नीध्रप्र
थमा दक्षिणां ददाति स्फ्य संहारात् तेनात्राग्नीध्रे हिरण्यं जितस्त्रो गावः वासो विभागः अश्वस्या
पि विभागो मंत्र्योऽदनादि विभागइत्येतावद्देयं अत्रैवं प्रयोगः अस्याग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योति
ष्टोमस्य सम्बन्धि दक्षिणा हिरण्यं जित्स्त्रो गावः वासो विभागमश्व विभागं मंत्र्योदनति लविभाग
याग्नीन्तुभ्यमहं संप्रददे इति संकल्पस्य ल्यामस्मद्दातेति मंत्रांतेन ददाति अस्मद्दातेत्यनेनैव
मंत्रेण सर्वेभ्यो दक्षिणादानं भवति दक्षिणादाने करणात्वं बहुवचनात्तत्वाद्यानहिरण्यदान
मात्रे आत्रेयाय चाग्नीध्रवत्सदसः पुरस्तादुपविष्टायक आग्नीत्रेयं क आत्रेयमिति त्रिरु

देव भा:
अ १०
१०
10

न्वाः सनच्छेषमहालेयमबालेयमकौट्रूपमथौभ्नेयमबामरथ्यमगोपवनमिति अग्नीध्रे
दक्षिणा दानानंतरमात्रेयायात्रिसगोत्रायात्रेयप्रवराय वा सदस्यः पुरस्ताद् उपविष्टाय च का
रा हिरण्यं अग्नीध्रवद् दद्यातिति किं तत्वा आग्नीध्रवद्दिश्यनेनैतावद्दाति [illegible] एतेब्राह्मणामघ
त्यनेन मंत्रेणात्रेयपक्षपागमनं अग्रमशताद्यनेन दानं च कृतः अथैवमेवोपसद्यात्रेया
यहिरण्यं दद्यातीति ऋतेः एवमेव ब्राह्मणामघेत्यनेनैव मंत्रेणोपसद्योपगम्यानिहिरण्यमा
मोहिरण्यं च ऋतु दक्षिणार्थे हिरण्यव्यातिरिक्तं कुतः तस्मादृत्विग्मध्ये एव दक्षिणा दद्यान्नो
न्यत्विग्मध्य इति नियमात् आत्रेय यस्मान्नर्त्विक् तस्मात् मंत्रार्थः हालेयबालेयादिवर्जितमात्रे
यं अत्रेरयत्यकः पादिशेष्या यो हालेयादिवर्जितस्तस्मै दद्यादिति ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां द
य दाति आत्रेयदानानंतरं ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा ददाति नावान्तरा ऋत्विजामेव दक्षिणा इति
श्रुतत्वात् नो हे बाधतां दक्षिणा न यजमानस्य विक्रयादिति श्रवणाच्छ्रुतस्य परिक्रया
र्थं यत्वेन श्रुतत्वाद्देयं संदेहो जातः किं प्रतिपुरुषं शतं देयं उतैकस्यैव शतस्य प्रतिवि
भागो देयः तत्र सर्वपक्षमाह पृथक्त्वात्तानि पुरुषभेदात् पृथक्त्वात्तानि गवादीनि।
प्रत्यृत्विजमेकैकं गवां शतमित्यर्थः कुतः पुरुषभेदात् यतोभिन्नाः पुरुषाः येभ्यस्त [illegible] दान:
श्रुतं दीयते गुणाभूतं वचनतः स ऋत्विक्सत्ताबंधणार्थत्वात् ऋत्विजस्य प्रधानं प्रति प्रधानं १०

चगुणात्वश्रुतिर्न्याय्या तस्मादन्त्या। चिन्त्यमेकैकं शातं देयमिति सर्वैः पक्षैः सिद्धांतमा
ह प्रतिविभागो वा कर्मप्राधान्यात् वा शब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे एकस्यैव गवां शातस्य प्र
प्रति विभागो वा देयः न प्रतिपुरुषं पृथक् पृथक् शातं कर्मणः प्रधानत्वात् दक्षिणा
तु कर्माङ्गभूतानन्ते संयुक्तानां आनतायेन संप्रदानभेदेन दक्षिणाभेदो भवेत् कर्म। त्वे
कमेवाऽत्र तत एकमेव शातं विभज्य तस्य विभागः प्रत्यृत्विजं देय इति सिद्धं कर्मप्राधान्यं
च दक्षिणायाः श्रूयते तच्छातेनैव दृश्यति नाशाते न तस्मान्नाशात दक्षिणाः सोम्या।
ध्वरः स्यादिति अत्र कर्मोपदेशः तस्य पारार्थ्यत्वे तेनैकमेव शातं श्रूयते। यदि च भेदे
न प्रतिपुरुषं शातं दीयेत तर्हि षोडश शतानि परिक्रमः स्यात् न शातं न याचयथा।
श्रुतः तस्य करणाकर्मणो विगुणं स्यात् तस्मादेकशा तं विभज्य देयं तत्रापि संदेहः।
किं समो विभाग उत विषम इति तत्राविशेषात् समेन स्यात् उच्यते यथाहं मे दाक्षायणा दा स्या
धेयः षडद्वितीयेभ्यः अध्वर्यन्ततृतीयेभ्यः तिस्रस्तिस्रस्तदर्धम्यः यथाहं भ मिमा
हं भक्षमेणावरणाक्रमेण। आद्येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः अध्वर्य्वादिभ्यो द्वादश द्वादशगावो देयात् द्विति
येभ्यः अध्वर्युभ्यो ब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतृमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृभ्यः षट् षट् गावो देयात् ततः
तृतीयेभ्य अध्वर्युभ्यः पोतृप्रतिहर्त्रच्छावाकनेष्टृभ्य अध्वर्यन्तस्रो गावो देयात् इतरेभ्य अध्वर्युभ्योऽग्नि

दैवभाः
अग्रः १०
११

सुब्रह्मण्यस्यावभृथे दुन्नेरम्भः तिस्रस्तिस्रो गा ददातीति अत्र पादिनां चत्वारश्चतुष्काः तत्र चतु
र्णामपि चतुष्काणां ये आद्यास्ते आद्याः चतुर्णां चतुष्काणां ये द्वितीयास्ते द्वितीयाः चतुर्णां
चतुष्काणां विषमत्वं न प्राप्तिकर्मविषमत्वादित्यपवादितं ये तृतीयास्ते तृतीयाः ये चतुर्थास्ते इतरदृत्वि
न त्वत्रावैषम्यस्याशङ्का तत्वात्सममेव विभागः प्राप्नोतीति तस्यां शङ्कायां विषमत्वं न प्राप्तिकर्मविषम्या
द्वैषम्येणाभवितव्यं न ह्येकरूपं कर्म षोडशानामपि भवति विषमं कुत एष विभागो दक्षिणा
षड्कृतस्तिस्रस्तिस्र इति युक्त एष विभागो लिङ्गात् एवं हि मन्त्रे दीक्षाक्रमविधानपरे वाक्ये
श्रूयते समस्तभागिनो दीक्षयति अर्द्धिनो दीक्षयति तृतीयिनो दीक्षयति पादिनो दीक्षयती
ति तत्र च यस्त्विजस्ते यजमानाद् इति सर्वेषां यजमानत्वाविशेषात् सर्वेषां तुल्यं फलं तेन
न फलतो विभागस्त्वेषां समाख्या अर्द्धिनस्तृतीयिनः पादिन इति पारिशेष्यात् प्रत्ततोऽपीति
ष्वामेकर्मविषम्यात् स्वदृक् एव विषम्येण यो विभागस्तस्य तमेतं समाख्यानमर्द्धिनस्तृती
यिनः पादिन इति तस्माद्युक्तो लिङ्गेन नियमः दृ हिरण्यवत्यादीनां मध्ये वा मवृ विषमो वि
भागः कर्त्तव्यः समाख्यायात् उक्तो विभागः इह नीवरणाक्रमेणौवदाने प्राप्ते यथाश्रुतं क्र ११
मनुपदिशति ब्रह्मोद्गात्रहोत्रभ्यः अग्नीध्रे प्रथमं दानमुक्तं ततो ब्रह्मोद्गात्रहोत्रभ्यो द
द्यात् अध्वर्युर्ब्रह्मा हि मध्यंदिने दक्षिणानीयाय प्रथमो ह्यात्रेयो हि इति शङ्कतन्वंतन

स्य

स्माद्दक्षिणाददातीत्यत्र दक्षिणादानं विहितं तस्य चक्रतुसंबंधस्तु देवास्येत दक्षिणाभिर्द
दायतीत्यनेन सिद्धः तत्तस्माद्दत्विग्भ्य एवेत्यत्र च व्रह्मत्विक्संबंधः एवशिष्ठ तेद्दक्षमये द्दयते
किं समस्ताः समस्तेभ्यो वर्षीया अहोस्वित्क्रमेणैकैकस्मादिति यद्यपि क्रमेणात द्दाविकी
दृशो नेत्येवमाकांक्षायां क्रमवंतित्वब्रह्मादिसंप्रदानकानि दानानि विधीयंते प्रत्यब्रह्मणाद्
त्यादिना ब्रह्मणो हिरण्यदानादेश गावासोभ्यमंयोदनादेश्वतद्दनुरूपं भागं ददातीत्यर्थः
ध्व एवमुक्तेहं पिपोऽयं अध्वर्युभ्यां च हविर्द्धानउपविष्टाभ्यां अध्वर्युभ्यां च हविर्द्धानमध्ये उ
पविष्टाभ्यां दक्षिणां ददाति द्विवचनादिनीयः प्रतिप्रस्थाता अथाध्वर्यु भ्यां ह
हविर्द्धाने आसीनाभ्यामितिश्रुतेन सहवाप्रत्येकं वास्वनुरूपविभागदानं अध्वर्युभ्यां हिर
ण्यादिदक्षिणादानमुक्तं ताभ्यां च कथं प्रतिग्रहः कर्तव्य इत्याकांक्षायामाह अग्नये त्वेति
हिरण्यं प्रतिगृह्णीतः अग्नये त्वेत्यनेन मंत्रेणाध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ दीयमानं हिरण्यं
प्रतिगृह्णीतः स हिरण्यं प्रत्येक्यग्नये त्वेति श्रुतेः अत्रद्वियजमानके आग्रेदोर्ते मे ध्या
त धिवद्यजमानके आग्रेदृ भ्याः एधीन्यूहः एवं ब्राह्मणो दान्चभ्यां दान्रभ्याः त्वा गृह्णाम्यां
दान्चभ्यः द्वयोर्दान्रभ्यामेधि द्वयोर्दानेभ्य एधीति वदूयमाणेषु प्रतिग्रहमंत्रेषु द्रष्टव्यं
रुद्रापत्वेति गां रुद्रायत्वेत्यनेन मंत्रेण गां प्रतिगृह्णीतो ध्वर्यु अप्पगां प्रत्येति रुद्राय त्वेति

देवभाः अ:१० १२ उक्तेः बृहस्पतये त्वेति वासः बृहस्पतये त्वेत्यनेन मंत्रेणाध्वर्युर्वासः प्रतिगृह्णीतः अथ
वासः प्रत्येति बृहस्पतये त्वेति उक्तेः यमाय त्वेत्यश्वं । यजमानेन दीयमानमश्वमध्व
र्युर्यमाय त्वा महामिति मंत्रेण प्रतिगृह्णीतः अथाश्वं प्रत्येति यमाय त्वेति उक्तेः को मा
दादित्यस्मात् अन्यदिति हिरण्यादिद्रव्यचतुष्टयाद्यद्द्रव्यं धान्यं धनतिलमाषादिकं शा
खांतरीयं वा गोश्वाश्वश्वाश्वतरश्च गर्दभश्च अजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिल
श्च माषश्चेवमादि द्रव्यं यजमानेन दीयमानं अध्वर्युः कोदात् कस्मा इति मंत्रेण प्र
तिगृह्णीतः अथ यदन्यद्दद्यात् कामेनैव तद्दद्यात् इदं मेऽप्यमुत्रास्त्विति तत्प्रत्येति कोऽद
दित्यादिरवशानः अक्षरहिरण्यामिनः अन्यदिति शाखांतरीया धान्यं धौरजादीन अश्वाश्व
तरादीन् अदर्शयति कामेन फलेच्छया हेतुना न ददाति कोऽदधोनदइदमपि ममामुत्र लो
के स्तु तस्य तन केवलं अत्र फलमिति दोहदोना ततश्च तदेतत्प्रतिगृह्णाति कोदादिति
प्रतिगृह्णीत इत्यध्वर्युः प्रतिग्रहस्थाने अत्र ततत्वा तताद्विवचनं प्रयुक्तं प्रकार।
णाम्नानाद्यसर्वप्रतिग्रहे दृष्टाग्निमे मंत्रा अग्नये त्वेसाद्यं कोदादित्यंतादि हिरण्या हाम:
दि प्रतिग्रहे यथोक्तं ज्ञेयाः इत्युक्तो मंत्रवचनं हिरण्यादीनां प्रतिग्रहे यदेतदग्नये त्वेत्या १२
दिमंत्रवचनमुक्तं तदिष्टतो भवति इष्टयं भवति इष्टयानेत्यर्थः न देवताय अनिदिशा

12

नीतिप्रतत्यतराद्वर्ने देवतायाश्चातिदिश्योदितिश्रुतत्वात् विदुषः प्रतिग्रहीतुर्देवतानि
देन्होयं प्रतिषिध्यते देवतायेऽग्निरुद्रादिकायै नातिदिश्यो हात्मानमतीत्याद्देवते दृप्र
तिग्रहीतानाहमित्येवं नातिदिश्यादि त्यर्थः यामधीते ददातित स्माद्धीयन्नातिदिशे
दितिश्रुतत्वात् तदुक्तं शांखायनेन सर्वमिति वा सर्वमिति प्रकरणाज्ज्योतिष्टोम एव हिर
ण्यादीनां प्रतिग्रहस्तोदुमे मंत्रा नत्वन्यत्र चातुर्मास्यादवसानीयादिवैश्वानर्यादौ प्रत्येतस्य
प्रस्तोत्र प्रशास्तृ ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृ अच्छावाकाग्नीत् ग्रावस्तुत्सुब्रह्मण्येभ्यः न
तोहविर्धाना सदः प्रत्येत्य सदसि प्रत्यागत्य यजमानः प्रस्तोत्रादिभ्यः क्रमेण दक्षिणां
ददाति अत्र पुनरेव प्रस्तोत्रे प्रथमं मैत्रावरुणाय ब्राह्मणाच्छंसिने पोत्रे नेष्ट्रे अ
च्छावाकायाग्नीध्रे ग्रावस्तुते सुब्रह्मण्यायेति श्रवणात् प्रसृप्तेभ्यश्चान्यक
रावकस्यपयाचमानवर्जं प्रसृप्तेभ्य इति ये केचनर्त्विग्व्यतिरिक्ताः श्वमसाध्वर्यू प्रगार
प्रामर्षकाउपद्रष्टारोन्येव सदः प्रसृप्ताः प्रविष्टा भवंति तेभ्यः प्रसृप्तेभ्यो हिरण्यादिक्र
मुद्दक्षिणाद्रव्यं दन्यद्धिरण्यादि किंचिद्द्रव्यं ददाति किमविशेषेण सर्वेभ्यः न किंतु कराव
पृ कन्यपयाचमानवर्जं करावः कश्यपसगोत्रं कश्यपः कश्यपसगोत्रः याचमानो मह्यं देहि मह्यं
देहीत्येवं प्रार्थयमानः एतान्वर्जयित्वा एतेभ्यः सदः प्रसृप्तेभ्योपि दद्यात् पमित्यर्थः केचित्तु न

काशवशब्दं बाधित्वा मन्यते कश्यपवंचन्द्रपावकं तत्र वाचकमिति सूतन्ये चाग्नीत्रियाय अग्नी
देव भाः त्रियायदानं न प्राप्नोतीत्यत उच्यते ज्ञातयेच संबंधिनः अग्नीत्रिया यदीति भक्तिती
अ१० यानधीत्य वेदायापि दद्यात् केचित्तु विपरीतमाहुः यथा काशवकश्यपयाचमाना नाम
१३ वंशा तयेवाग्नीत्रियं यमिति भक्तितो निर्णायं० नरजातं दद्यात् दीर्घबर्हिर्विपुलस्य संबन्धस्य
13 रूढहेरूदंती तिभक्तं प्रसन्नेभ्यो नमदृशनीमकं तत्र कदाचिद्यस्य जातस्य दानं प्राप्नो
ति तत्प्रतिषिध्यते नाग्रवर्हिर्विप्रस्य प्रेभ्योऽपजातं दद्यात् अतः पुरस्य संबन्धस्य रूढहेरूदं
तीति भक्तितः यरूजतं दद्यात्पुरस्य संबन्धस्य रूढहेरूदंतीति निंदार्थवादाद्रूजतं न देयमि
त्यवगम्यते यदीवहरति यस्मा पि दक्षिणा जातं ददाति द्रव्यसाधारण्याद्यजमानेन
दीयमानमनुजानातीत्यर्थः सर्वेभ्यो दत्वा प्रतिहर्त्रे यस्मात् सर्वेभ्य इति ऋत्विग्भ्यः प्रस
प्रेभ्यश्च दत्वा पश्चात् सर्वेभ्यो दानानंतरं प्रतिहर्त्रे दद्यात् प्रतिहर्त्रे उत्तमाय ददातीति
भक्तत्वात् ननु सत्विग्दानापेक्षयोत्तमायेति कथं न भवतीति मैवं एवंवर्णमाने उत्त
मायेति पाठक्रमप्राप्तस्यैवानुवादकं भवेत् सर्वाजेत्तु दीयमाने विधिरिति अत्राग्नीध्रे दामः
दानस्यानुक्तत्वादेवं सापत्ते हि दद्याप कालएव तस्मै दक्षिणादानमिति अत एव भक्तो १३
नत्रैव यथा जेतस्मादग्नीध्रे प्रथमाय दक्षिणां ददातीति सत्रेषु सदोगमनसदस्यप्रेक्षणा

त्रेयग्रासर्पकहणानानिगृह्यते॥ अनेकयजमानकाहीनेष्वपिमुख्यएवेतराणन्वारब्धोहवि
षणाहृणाति॥ इन्द्रायमरुत्वतेनुवाचयति प्रतिहर्त्तुर्ग्रहणानंतरमध्वर्युरन्तःपात्रगृहीतं
मरुत्वतीयंग्रहमाहायेंद्रायमरुत्वतेनुब्रूहीत्येवंमैत्रावरुणमनुवाचयति॥ अनुवाक्या
पाठायप्रेरयति॥ अव्याहेंद्रायमरुत्वतेनुब्रूहीतिछंदत्वात्॥ अतएनमतः॥ अतःपरंप्रस
से वैभ्योहरणंनकर्त्तव्यं ततोनहरतीतिश्रवणात्॥ अतइति॥ अनुवाचनाहर्द्धं प्रतिषेधा
वगमान्मुनिहर्त्रहणानाहर्द्धमपिप्रागनुवचनाहरणंतायद्देयमितिविपिच्छंतः॥ ततुपात्रेण
मरुत्वतीयग्रहणमुपयामगृहीतोसिमरुतांत्वौजसइति ततःप्रस्थानाहविर्द्धानंप्रवि
श्यद्वितीयेनतुपात्रेणाद्रोणकलशात्सूतनोवामरुत्वतीयस्यग्रहणंकरोति॥ उ भ
पयामगृहीतोसिमरुतांत्वौजसइत्यनेनमंत्रेण॥ अनुपात्राभ्यांगृह्णातीतिश्रवणात्॥ ह
तुपात्रेणोत्सृष्टं॥ अध्वर्युमनुजुहोति तंगृहीतंमरुत्वतीयमध्वर्युमनुअध्वर्युहणाप्रथमम
रुत्वातिप्रस्थहोमेतत्तेप्र। तिप्रस्थातावषट्कारेचजुहोति॥ सप्रथमेचानुपूर्व्ययोगात्॥ तृती
ह्नःपत्नीव्याहृतौसप्रथमे एवंमरुत्वतीयेध्वर्युमनुप्रतिप्रस्थाताजुहोतिनप्रथममनुक्र
तः॥ आनुपूर्व्ययोगात्॥ एवंमंत्राणामानुपूर्व्ययोगोभवतिस्मानुपूर्व्येक्रमःक्रमेणायो
गोभवतिनेतरथा॥ सर्वेहिमरुत्वंतं वृषभामिरस्यसप्रथमेमरुत्वतीयग्रहणमंत्रस्य

देव भाः
ग्रः १०
१४

पाठं तन्नं यरं मरुत्वतीं त्वौजसइत्यस्य तृतीयमह्नि तेभ्य न केवलं मंत्राणामानुपूर्व्यं योगात् किं
तु तृतीयमह्नि तेभ्य । भ्यस्य हि तृतीयत्वं श्रूयते उपयाम गृहीतोसि मरुत्वतीं त्वौजस इतितृ
तीयं ग्रहं गृह्णातीति ह्रीति पंच प्रयुज्यमाने तृतीयमह्नि तिर्बाध्यते तस्मात्समाप्त्यैव मरु
त्वतीये हुते इमं तृतीयं तमनुज्ञा होतिं वा नाम मरुत्वतीयग्रहणं मरुत्वंतमिति प्रथमं
मरुत्वतीयं वषट्कारानुवषट्कारयोर्हुत्वा शेषमन्यस्मै प्रदाय हविर्धानं प्रविश्य मरुत्वंतं
वृषभमित्यनेन मंत्रेणाध्वर्युर्वा शिनाधिकेन सत्त्रुपात्रेणाग्रयणात्पूर्णमतो वा मरुत्व
तीयग्रहणं करोति तस्मात्त्रुपात्राभ्यां मरुत्वतीया ह्णातीति श्रुतत्वात्त्रुपात्रे ना
णोत्पूयमानेग्रहणानंतरं प्रदक्षिणात्तीति त्वाष्ट्रीन ततएव तेयोनिर्हृति साद्नं ततः
स्त्र्वं मरुत्वतीयशेषस्य होत्रा सह भक्षणं इदमिंद्रायमरुत्वते । इति मरुत्वतीयानां त्या
गाः निष्कृते पात्रे होता शाठं सति मरुत्वतीयभक्षणानंतरं स्त्रुपात्रेनिर्हृते सदसोनिर्ग का
होते सति होता शस्यं शं सति पात्र निर्हरणं प्रज्ञालनार्थं तत स्व मार्जलीये प्रक्षाल्य
पुनः सदः सादनीयं न नु स्वर्वं स्तोत्रं यच्छाव्य ममिति सर्वे चमसस्यां माध्यंदिनेन पव राम
माने नगत स्तोत्रोपममिति ज्ञापनाय होता शाठ सति तोत्रु कं । ततश्चा त्राध्वर्युर्होत्रे प्रति १४
गृणाति । प्रतिगरार्थ एवायमुपदेशाः जनिष्ठा उग्र इत्येतस्यां महानोदैवेति प्रतिगरः

कु
सततस्थ्यश्मिन्होत्राशंस्यमाने शास्त्रेजनिष्ठाउग्रइत्येतस्याम् ऋचिशस्यमानायां महामो
दैवेत्येवं सत्तदेकवारं प्रतिगरो भवति सत्तुन्मद इन्मद इन्माध्यंदिने सवन इति ऋतेः मुख्य
त्वान्मध्यावसाने प्रतिगरशेषं तत्स्थाने विज्ञानो वित्ततो तत्स्थाने जनिष्ठाउग्रइत्यस्याम्
चः स्थाने यान्याऋचस्यस्यते तस्यामध्ये प्रतिगरः स सन्दावत्येव सवनसंबंधेन यतो ष्व
यं ऋक्तो न स कृते बंधेन स तन्मद इन्माध्यंदिने सवन इति स्थानमात्रम कृतस्मान्साधुः
कं तत्स्थाने विवृताविति प्रतिधानान्तत्वामाहेन्द्र ग्रहाति विश्वेदेवन्मसंहं ईदृशंति
ततः प्रास्थिते ग्रहमाहयाति ऋम्याम्त्राण्योत्स्य शायजसोमस्य त्स्तकावषट्कारानुवष
ट्कारयोर्ग्रहं हुत्वाप्रदक्षिणावृत्तीं तरस्याहृत्तीकरोति प्रतिप्रस्थाता यस्सर्वो ऋतेनप्रका
रेणान्यत्रे शस्यमाने एवञ्च त्यतीयं महत्वतीयं गृहीत्वा स्वरेसा दयजति इदानीमध्वर्यु
मनुवषट्कृते नुवषट्कृते वहत्वा सहस्निगत्वानु पहूयिवस्वयमेव भक्षयति अथ होता
मिनः रतीयस्य महत्वतीयस्यैषा तयोनिरित्येवरूपस्य सादनमत्रस्मासादनान्नेव सादे
नमस्तीति एवसर्वेषामाग्नातयोनीकेषु वाक्यं चमसाध्वर्यव श्चचमसान्हस्तेगृहीत्वाव
षट्कारानुवषट्कारयोः हस्तस्थाने च यथाङ्कयनेन कंपयित्वा चमसिनां भक्षणाय सद्दमि
नयंति ततोध्वर्युः सहस्निगत्वा होत्रा सह महामहत्वतीयशेषभक्षं करोति चमसिनश्चा

देवभाः नुयहूयेवसस्त्वयमसेणुभहृयित्वाप्याययनंकुर्वीति नूतञ्चमसाध्वर्यवस्तांञ्चमसान्दक्षि
स्तूः१० णास्यहविर्द्धानस्यपश्चाद्दक्षिणेनिदधति एवंनिधानांतंतत्त्वाध्वर्युर्महेंद्रहोनवद्दितिमंत्रेण
१५ वैश्वदेववन्महेंद्रसंज्ञकंग्रहंगृह्णाति [illegible] व
तिनाशुक्रपात्रेणद्रोणकलशाद्दन्वाहार्येवेत्येनावरुह्यतेश्रयमाहेंद्रग्रहंगृह्णाति
15 शुक्रपात्रेणागृह्णातिश्रूयतानोगृह्णासेवमहांरद्रइतिश्रूतत्वात्ततःपरिमश्रपञ्च
दक्षिणानुद्धिपरीनाकनीनंत्वाएषतेयोनिरितिखरेसादयन्ति शुक्रंसतनमस्यासिव्यप
शुमुयानंत्यप्रेष्यस्यत्त्वाभिषोताहोभिषुण्वन्तोवखलानुवादयतागनीहासेर्हविन
यसोमस्याविनाहितिमाहेंद्रसाद्रनानंतरंशुक्रंद्रोणकलशात्स्वंसर्वंसोमंपूतभस्मा
सिव्यसतभकलशामध्येनिनीयततनत्वांसांमाहेंद्रग्रहमुपस्थापयसदसिगत्वा
प्रस्तोत्रेततःशोपयच्छन्नुमावर्तयमितितिपष्ठसंज्ञकस्तोत्रमुपानंत्यप्रेष्यतिपमि ष
द्र तिमाहेंद्रस्तोत्रस्यसंज्ञासंभवहारार्थोदष्ठकालेऽपसदःसाहिसांपृष्ठोपाकरणांवासो
नेत्यादेश्राभिषोताहोभिषुण्वन्तेतिएकःप्रेषोभिषवककाश्रुतिप्रस्थाताहोश्रुतिश्रत नृ ताम
एवप्रेषविधानंस्त्वप्रतिप्रस्थाचनेषनेतारएवाभिषुणवतिनाध्वर्युःउलखलानुवा १५
दयतेतिद्वितीयःप्रेषोहविर्धानंत्विजप्रतिसवनीयानिर्वापार्थंउलूखलेभवर्तुलाहव

ताः
लाध्वनयः प्रहारनिमि[त्ता] तनुस्याहृयतेत्स्व घातनलहरणाद्वारेणाहविर्यत्रार्द्विंजः सवनी
यानिर्वपणायप्रेष्यंतोऽग्नीध्राग्नीध्राहविनयसोमस्याविनादिति तृतीयःप्रैषोऽग्नीधं प्र
त्याहे अंगीनातलंव्रुशिरंभ्रयणाणं दधि विनयदधूमेंभवनं ऊहविनयनंचात्र मंथनं
तदुक्तंमानवे पशाहाग्नीधीयस्याशिरं मंथतीति आशिरमिति तृंयवसख्यमायंका
लेयजमानव्रतदुग्धाद्वधानत्तयायदधि क्रियतेतदुच्यते सोमस्य चरोहपायमिति
प्रैषः विज्ञाद्धि हशाने जानीह्यपायमितिलहणायाचहनिर्वीयप्रैषः अपोपावत्येतां
वावंवदस्याभिषोतारहत्यादिरुक्तत्वात् तत्रीथमिष्टमठः [ ]मभिषुणवंतियथाकथावा
८ तुंकं अभिषोताराभिषुणुतेत्स्वेवंप्रैषिताअभिषोताराभिषवकर्त्तारः प्रतिप्रस्थाच ने
ष्टुन्नेतारः तृतीयमिष्ठ युसोमांशुयथाकथावेत्यधर्मकमेवानुदकमुदकासेक व
र्जितंवाभिषुणवंति अंशुरंशुं प्राप्यतितृतीयसवनायेतिऽयोपरात्रेतपांशुपात्रे।
स्थापितंतृतीयसवनार्थःतथाचमानवे प्रतिप्रस्थाता यदेत्तुपांशुपात्रेंशुस्तमग्नीषेण
स्याभिषुत्योदवदत्वाधवनीयेप्रस्कंदयत्सेनिप्रेष्यतीतिते वैतृतीयसवनायैवाभिषो
ताराभिषुणवंतीतिरुक्तत्वात् अभिषवस्यसोमरसार्थत्वात्प्राप्तमुदकासेचनंप्रतिषि
ध्यतेनुदकमिति आधवनीयकरोतिप्रातर्माध्यंदिनेसवनजीषेणसहसोमांशुमभिषु

देवभा
अ:१०
१६

16

स्याधवनीये करोति आधवनीयकलशमध्ये प्रक्षिपतीति त्रिपर्यायान्वाभिषवोपदेशात् वा
शब्दः प्रसज्यात् ततो त्रिपर्यायान्वा त्रीनभिषवान्करोतीति न यथा कथंचित् धर्मकं कुतः
अभिषवोपदेशात् इति चेन्न तृतीयसवनाये वाभिषो नाहोभिषुतसंवत्नीत्यभिषवस्योपदेशा
द्विधानात् आभिषवश्रयाद्दशोदृष्टास्ताद्दशा एव कर्त्तुं युक्ता इति नु द्दकस्य त्वनाम्नात
त्वाद्देवाभावः अथवा आभिषवोपदेशाद्विस्पष्टायमर्थः यतोभिषवमुद्दिश्योपदिष्टा
धर्मास्तेभिषवाविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च त्रिष्वप्यभिषवेषु भवितुमर्हन्तीति यद्यावध
र्मवानभिषवस्तद्दामानाभिमर्शनेऽपि प्राकृत इत्यत आह मानाभिमर्शनवर्जं कृतत्वा
त् मानाभिमर्शनवर्जितमभिषवं कुर्यात् कृतं कृतत्वात् यतः प्रातःसवन एव तस्य
शोऽभियं कृतं तज्जीषस्य सवनद्वयेऽपि अत्र निग्राभ्याणामभावान्नेग्राभ्यावाचनवि
स्याभ्यावाचनयोरभावः आधवनीयस्य रिक्तत्वाद्दृश्यनां प्रत्यभिषवमाधायावधूतस्य
स्याभावः किं तु त्रयाणामप्यभिषवाणामन्ते अभिषुतस्यांशोः सर्जीषस्याधवनीये करणं
अन्यत्तत्पदार्थानां अभिषवार्थानामीषान्तरेणाहरणं हिरण्यबंधनं त्रयाणामुद्धा
रणं प्रातर्माध्यंदिनसवनर्जीषमिश्रस्यांशोराधवनीयप्रक्षेपः मा भेर्हितिप्रहरणं त्रि
पर्यायोभि षवः अप्यायनं एवं हिरण्यं तत्र ऋजीषस्याधवनीये प्रक्षेप इति तत्र

राम:
१६

भवतिपावनेऽस्तु भावात् सोमस्य पावनं स्तुतं भवति एवकर्तव्यं न द्रोणकलशेऽभ्य
न्तः स्तु कोभावात् यत स्तुतीयसवने शुक्रः प्रतिविधमिति अर्थैतानेर्वैत शुक्रं यन्तृती
यसवनमिति शास्त्रांतरेप्युक्तं हवाकेन धर्मं प्रतिषेधार्हत्वाभेषवोधर्मकः एव त्रियर्या
पान्वेति त्वाचिंतेतितिपिन्नभवतिः स्तूयमानेकुंभेव र्जीषस्यावधानं तृतीयसवने ऽत्रा
भवेपवमानेस्तूयमानेकुंभेकास्मिंश्चन कलशेऽजीषस्यावधानं व कारात्पूतभवति
सोमस्य पावनं च भवति सवनीयाः अपयस्याः अत्र तृतीयसवने अपयस्याः पयस्या
वर्जितः सवनीयाः पुरोडाशा हृद्याभवंति प्रातः सवन एवैषामैत्रावरुणी पयस्या वक्ष्य
माणा भवति नेतयोः सवनीयोऽस्तीति प्रतिषेधात् सौम्यचरुर्वा रुणश्चैककपालोऽधिकोऽसो
म्यः सोमदेवत्य श्चरुर्वारुणश्चैककपालः इमौ द्वौ सवनीये भ्योऽधिकौ भवतः अत्रैकय धि
हणा सवनीयैः सहसंगम्य ने त श्चं नयोरप्यग्नीध्र एव कर्तृत्वं आयात्र प्रक्षालना
न्ते त्वोत्थ्य विग्रहैति सर्वं वदिङ्मयात्वेति सर्वंभः ततः प्र स्तोत्रा न न तरं होताशस्त्रं ष्ठ
शंसति तत्राध्वर्युः प्रतिगीर्य धाराध्यांतेयद हविशेतरप्यार्प्ति त्वामाहेंद्रमाहाया श्रा ध्या
त्फशायजसोमस्येतिप्रेष्यवषट्कारानुवषट्कारयोः हुत्वाय आलभ्य यद हविशाः स्तौ हाम:
त रप्यावती त्वासदसि होत्रासहमाहेंद्रोऽधंभहाप्यित्वायाज्यं मार्जालीयेयद्वा स्यावे
रेनिदध्यात्तिचमसाध्वर्यवोपिग्रहहानसमयेचमसान्हस्ते त्वावषट्कारानुवषट्कारयोः

देव भा: सू: १० ...

प्राङ्मुखनेन कं च पित्वा सदस्यिहं ति च मति नघ्रा नु पहूयेव यथा सं सर्वभक्षान्न हयंति
क्षा तं तो मार्जालीये च मसानां प्र [illegible] लनं एवं पात्र प्रहालनं तं कर्म [illegible] त्वा पात्र प्रहालनां ते क
व र्मेणा [illegible] ते सत्यधर्यु: पूर्ववदि ति प्रातः सवने देवदेवो त्यग्ने ध विग्र हा ति विभज्य गृह्णा
ति पूर्वव देवमंत्रा अपि याक्षवं ति तत्राह इन्द्राय त्वेति सर्वेभ्य: सर्वेभ्य इति प्रशास्त्रे ब्रह्म
णाच्छंसिने अच्छावाकाय च इन्द्राय त्वा देवा अमित्यने नैव मंत्रेणोत्प्य सच्छा स्मा: सका
शाद् स्थयान्त्रे तृतीयं तृतीयं भागं विभागे न गृह्णाती त्यर्थ: इन्द्राय त्वे इन्द्राय त्वे त्येव मा
ध्यंदिने सवन इति अतः सर्वेभ्य इति ता दर्थ्ये चतुर्थी प्रातः सवन एव व्याख्यातुमे
त्रा वरुणा दि कार्ते कशाल्य व भ्योग्र हयागाभ्यासेभ्य इत्यर्थ: उत्थ्यं विग्रहसंबंधेनोक्त
र्त्यता प्रातः सवनवो क्तं तूष्णीं सार्द्धं नं स्तोत्र मुपाकरोत्युक्थशाय ज्ञ सोमानामिति
प्रैषो: नाराशंस: सेषु यस्य विग्रहस्य प्रथमं चमसमुन्नयंति ग्रहशोषं वा सिन्नासिंचमी
त्यादिका श्रुतिरिह सुपर्णव्यादिषु इन्द्रपर्ण स्यस्थेने शाक पदं प्रयोज्य मत्त्र क्रायत्वा देवा
यं इन्द्र शक्रायेत्वेव षं शेषमन्वासु वसतीवरीष्वासिंचती हं तृतीय सवनके वीना
म ते त पेच मसमे र यंत: ते सोध न्वना: स्वशन प्राना: स्विषिं नोभिवसी यो न यंति
च कारेशाः पूर्ववदि त्यनु [illegible] ष्यते पूर्ववदि ति प्रातः सवनवत् तत्रैव प्राग च्छावाक विग्र
हा-सोमो पावर हर शं वसतीवर्यद्वे वासिंचतीति च शाद्देन प्राग च्छावाक विग्रहादित्ये

राम १०

नहन्तुहृषं। अत ऊर्ध्वमपि प्रागच्छावाकविग्रहाद्वसतीवरीराधवनीये आसिंचतीत्ये
तावद्गुणाभावेन लभ्यते द्वितीयसवनमित्यनेन मंत्रेणाध्वर्युः प्रागच्छावाकविग्रहाद्
धवनीये वसतीवरीरासिंचति एवमेव माध्यंदिने सवने गृहीतएवेतस्मादच्छावाकाया
नमोग्रहो भवत्यपवर्त्तनीयं वसतीवरीणामवनयतीति श्रुतत्वात् मंत्रस्य प्रास्वांज्ञी
यत्वाक्रान्त्वयाः एकधनशेषं च एकधनशेषं चानेनैव मंत्रेणासिंचति आधवनी
यएव च कारः आसिंचतीत्यनुकर्षणार्थः ततोच्छावाकायग्रहग्रहणादिमात्रमुन्ना
लनं तं प्रस्तुतां तं भवति प्रशास्तः प्रसुहीत्येवमंतमुत्थ्यविग्रहणाकर्म भवति आदि
त्यग्रहस्य कालविधानार्थं प्राकस्येव पुनरपमुयद्देशः सर्पसंस्थ आदित्यग्रहहोमानंत
रं वषट्कृते अत्र सर्पणामितितेन ततः प्रागादित्यग्रहो भवतीत्यत उक्तं प्रस्तुतां तं भवतीति
२ एहि यजमानेत्याह प्रस्तुतां ते ते अध्वर्युरेहि यजमानेत्येवं यजमानं सत्यं हं अपाह
सर्पस्थित एवमाध्यंदिने पुरस्तात् तृतीयसवनादेहि यजमानेति श्रुतत्वात् हविर्धानं प्रवि
शंत्यध्वर्युयजमानप्रतिप्रस्थात्रा नेष्टुन्नेतारः ततो हविर्द्धानं प्रवेशं अध्वर्युरेहियज
मानेमंनाः इत्ते संप्रपद्यते अध्वर्युश्च यजमानश्च आग्नीध्रश्च प्रतिप्रस्थाता उन्नेताथ पो
मः परिचरो भवतीति श्रुतत्वात् अत्र पत्निः परिचरः पत्नीपरिचरतीति परिचरं ति त्वं पत्नी ६

देवभाः
अ॰ १०
१८

18

चापरेणा अपरेणाहविर्धानद्वारेणाप्रणीयहविर्धानं प्रविशन्ति प॰ आ अपरेणाप्रवेशानवि
धानादित्तरे पूर्वद्वारेणाप्रविशेयुरितिगम्यते अपिहितद्वारे आदित्यपात्र। मादायप्र
स्थवांश्चोपरिष्टात्तमन्तम्नतं आदित्यग्रहं गृह्णातिसंस्रवेभ्यः कदाचनेतिहविर्धाने
अपिहितद्वारे। नेमतत्वमध्वर्युरादित्यपात्रमादायहस्तेगृहीत्वा संस्रवांश्चादित्यस्थाल्या
य स्रवमन्तउपरि तेभ्यः संस्रवेभ्यः सकाशादादित्यपात्रेण आदित्यग्रहं गृह्णाति क
दाचनस्तरीरसीत्यनेनमन्त्रेण। तत्रसव्येनहस्तेनादित्यपात्रं गृहीत्वादक्षिणेनमन्त्रा
ते संस्रवानादित्यस्थाल्यावपात्रस्यमध्येनिनयति उभेद्वारे अपिदधाति दक्षिणोऽस्यापि
बिभयुरित्याध्वर्युरादित्यस्थालींचादित्यपात्रंचादत्ते सउपर्युपरिष्टात्तमन्तां विगृह्णाति
नेघवश्चादित्यग्रहं गृह्णाति कदाचनस्तरीरसीति श्रुतत्वात् अपिहिते आच्छादिते
द्वारे यस्य तदपिहितद्वारं तस्मिन्नपिहितद्वारे अपगृह्य पुनः कदाचनेति अपगृह्य
धारातोविच्छिद्य स्रुतमन्तः सकाशादात्मसमीपंनीत्वा पुनस्तथैव गृह्णाति कदाच
न प्रयुच्छसीतिमन्त्रेण। अथ पात्रं गृह्य पुनरानयति कदाचनप्रयुच्छसीतिश्रुतत्वात् अ
त्रोपयामो न भवति तं वै नोपयामेन गृह्णाति यान्ये ह्यन्ये वैष उपयामेनगृहीतो भवतीति
श्रुतेः अग्रे सर्वे अन्ये होमार्थमुपयामेन गृह्यसोमोगृहीत एव यत्ततः सवनोऽस्यस्थाल्यां

रा॰भः
१८

तथो बः पुनर्गृह्यते। इध्मः प्रोक्षणात्पेनं पश्चिमे तेन मध्ये वा यज्ञो देवानामिति एनमा
हित्यग्रहं कुशावं तर्द्धी यया पश्चिमे तेग्र हृस्य पश्चिमे भागे मध्ये वा इध्मः प्रोक्षणात्ति यज्ञो
देवानामित्यनेन मंत्रेण। एतच्च इध्मे लौकिकं ग्राह्यं प्रयणार्थत्वात् तान्नो व्रतत्पु
नराप्याययतीत्यनेन इध्मः संस्कारार्थत्वावगमात्। प्रथ इध्मिग्रह्णातीति प्रवर्तन्मृन
धनतदेव ग्रह्णीयादित्याहुरिति पक्ष्यादिवत्त्वेव ग्रह्णीयादिति प्रत्यात्तन थास द्द
ह्णाति यज्ञो देवानामिति वक्तत्वात्। उपांशुस्तवनेनाभिप्र यति विवस्वन्नादित्यैति
ततोऽर्धगुर्विं वस्वन्नादित्यत्यनेन मंत्रेण पांशुस्तवनेनादित्यादित्यग्रहं मिश्र यति सो
मं इध्मिव प्रस्यं संमज्जतीत्यर्थः। तमुपांशुस्तवनेन नमे हयति समेह यति विवस्व।
न्नादित्यैतिम्रवणात् नमेहयतिराद्वालनार्थः। प्राद्वालयतीत्यर्थः।

नमादित्यग्रहं उपांशुस्तवनमुन्नेत्रे प्रयच्छतिमि
श्रणानंतरं तमुपांशुस्तवनमुन्नेत्रे प्रयच्छति। अध्वर्युः समर्पयति। अथोन्नेत्र उपपांशु
शुसवनं प्रयच्छतीति निक्तत्वात् अभिक्रमयाद्भुवं इति वा हात तदनंतरमेवास्य जग्गा इत्ये वा
वमुन्नेतारं प्रत्याहवशद्वाद उन्नेत्रे इत्यनु ष्पत्ते अथ पहोन्नेतारमास्य जग्गा याज्ञि
कु तत्वात् ततोऽध्वर्यो [illegible] ग्रहस्य परिमार्जनं साहनाभा

व्रो उन्नेता

वः आधवनीये चमसे वा सोमं वृतिं ना[illegible]धायत्स्थाने निदधाति ततोर्ध्वं द्रोणाधवनी
देवभा पमध्ये सोमं वति सोमपूर्णं च चमसे वा ग्रावाणो वधमपर्वं वापि ग्रावाणो निधाय स्वकीये
अः १० स्थाने धिषवणाचर्मणि निदधाति ता नाधवनीये वा संजनि च मसे वा राजानमुन्नी
१९ येति अक्तत्वात् चमसे वेति प आधवनीयाच्चमसे सोममुन्नीयतस्मिन्ग्रावाणः सम
19 जति अग्रामाहवनीयात् निष्क्रामतो गृहमपिधाय पाणिस्थाने ... आन्वारम्भ हविर्ध
ने अयपत्नत द्वारे सति उद्घाटित द्वारे सति गृहं पाणिना पिधायपादि स्थास्त्वा आन्वा
रब्धे पिधाय पठकापित्वा अन्वारब्धे यजमाने ध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ हविर्धानान्निष्क्राम
तः अत्र प्रतिप्रस्थाता दक्षिणेयो यजमानस्यान्वारंभणविधानादेवनिष्क्रमणाल्लिङ्ग
अध्वर्युरेव भवति द्वारे अथ्यापिधायोपनिष्क्रामति इति अक्तत्वात् अन्वारब्धे यजमाने
निष्क्रमणं भवति शास्त्वान्तरात् आदित्येभ्योनुब्रूहीति निष्क्रमणानंतरमध्वर्युरादि
त्येभ्योनुब्रूहीत्येवमैत्रावरुणं प्रत्याह तद्वितनिर्देशात् हितेनादित्यस्यवात्रादेवतात्व
मिति से हेहनिशसार्थमेतदुक्तमादित्येभ्योनुब्रूहीति अपवान्वारब्धस्तस्यानेनैव
संबंधोन्वारब्ध आदित्येभ्योनुब्रूहीति तत आनिष्क्रमणानंतरमन्वारंभः कार्य इति वि राम
शेषः मानवसूत्रे अन्त्रेवान्वारं[illegible]भो विहितः यजमानो न्वारभत आदित्येभ्यः प्रियेभ्य १९
इत्यादि प्रैषानुवचनयोरभ्यतरस्मिन्नाह प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रियेभ्यः प्रियव्रते

भ्यो मरुत्स्वसरस्यपतिभ्य उरोरंतरिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति प्रैषानुवाचनयोरन्यतरस्मिन्वि
ति आदित्येभ्यः प्रेष्येति प्रैषे वा आदित्येभ्योनुब्रूहीत्यनुवाचने वा इत्यमाह प्रियेभ्य इ
त्यादिकं अथवा आदित्येभ्योनुब्रूहीत्यत्र संप्रैषे यदि कामयेताश्वावप्यत्वेवसंय श्रेयसी
त्येभ्यः प्रेष्य प्रियेभ्यः प्रियव्रतेभ्यो महस्वसरस्यपतिभ्य उरोरंतरिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति व
षट्कृते जुहोति नानुवषट्करोतीति अक्षतत्वात् अत्र प्रेष्यानुब्रूहीत्येतयोः क्रियापद
योः प्रागेव प्रियेभ्य इत्यादिनाम् [illegible] ग्राह्यं कार्यमिति कर्कः कण्ठे मेषसू अयोहेवमेवप
ठितमस्ति अनेकयजमानके मुख्यस्यैव हविर्धाने प्रवेशनमन्वारंभश्चेतस्यैव अव
प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति शेषो वषट्कारे आदित्यग्रहं हुत्वा शेषो प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छ
ति समर्पयति शेषमिति आदित्यग्रहशेषमादित्यस्थाली शेषं च अन्तरे च स्र शेषस्य
होमः ग्रहणकाले चमसेष्वेकदेशे [illegible] षोरहृशीयः इति गम्यते अत्रानुवषट्काराभावः ना
नुवषट्करोतीति प्रतिषेधात् प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रे मंठः मेवानिति अक्षतत्वात्
कृत त्र सर्वेषामादित्यग्रहणाद्यौ [illegible] तीयसवनं अक्रते अत्रावसरे आदित्यग्रहहोमानंतरं
[illegible] हीतांभवति अक्रतः आदित्यग्रहस्य प्राकृतृतीयसवनं अक्रतेः यत आदित्यग्रहस्तृ
तीयसवनात्प्राक् [illegible] यमध्यंदिने सवने पुरा तृतीयसवनादेतमकु
र्वन्निति हेतु ग्रहहोतां तृतीयसवनादि संस्तवनार्थं अत्र पुराराद्विः प्रोऽप्यपवाचीत्

देवभा
अ॰१०
२०
20

तीयमवनेयप्रणमोयमितितिनात्यर्यं तेनास्मात्तीयमवनयथमंडजेत्स्वंभवति ४ अग्र
यणामाहायामिंचतियवित्रेधिस्रुतम्भ तं प्रतिप्रस्थाता चमसं स्रवाबाधवनीयाद्द्रे
तोद्द्रवनेनचमसेनवाततत्रग्रयणांगृह्णाति अग्रयणामाहायाग्रयणास्थाली
स्थंसोमंपात्रां ततो तंहस्तेनगृहीत्वाग्राधिस्रुतम्भ तं स्रुतम्भ ततउपरिपवित्रे आसिंच
ति अध्वर्युर्द्रवनिनयति सव्येन हस्तेन तथा प्रतिप्रस्थाता चमसं स्रवाद्दित्यग्रहाद्द्र
त्यस्थालीतोषोपवित्रे आसिंचति तथाउन्नेता आधवनीयात्सोमंगृहीत्वाद्रव
नेनचमसेनवा आसिंचतिपवित्रे एव एवंचतस्रोधाराभवंति ततस्ताभ्यश्चतस्र
भ्योधाराभ्योध्वर्युराग्रयणस्थालीं आग्रयणांगृह्णाति ये देवासइत्यनेनैव प्रातःस प
वनवद्देवासाद्दनांतं अध्वर्युर्द्दहिरोनाग्रयणास्थालींगृह्णाति सव्येनाग्रयणांनि
नयति अथपुनः प्रयथाग्रयणामाहत्तउद्दीवीनद्धांपवित्रंवितत्यं वेतिप्रस्कंदयत्यध
र्युराग्रयणास्यसंप्रगृह्णाति प्रतिप्रस्थाता मसं स्रवावानयतुन्नेताचमसेनवाद्रव
नेनवातं चतस्रणांधाराणामाग्रयणां गृह्णातिन्नीतिस्कनत्वात् अग्रवायंकामः स्रव
र्वमाद्दित्यग्रहः ततोलोकद्वारीयगानेयजमान आहवनीयमपरेण दक्षिणउपविष्टः णो राम
करोति ततः सर्पराज्ञ्यैसर्वे बाधिष्ण्योपस्थानादिधि हमाभिमंत्रणान्तं सदोभिमर्शनादिधि २०
धिष्ण्योपस्थानांतं ततः प्रतिहर्तायवित्रेणापूतभृतं संमार्ष्टि ततउद्गातारं स्तनभृतउ

पर्युह्य दशापवित्रं वितत्य धारयेयुः ततउक्तविधिना आग्रयणाग्रहणं सादनांतं उ
त्थं वो नरो येकया उक्ते रेषु त्याहिषु पंचसु क्रतुषु एकया धारया उत्पत्य एवालाम् ॥
त्थं च स्ता ति प्रातःसवनवद्देव सतामन्या शेषमासिंचन्या शीर्मदुजं तु तत्र आत्ता
मिषं दधानु दविशठः सुवर्य संसंजयन्तो आशीर्सहसाहमिं इ रावाणो न्यानथा
सपत्नानिति ततोध्वर्युः स्तत भृति आशिरं दधा सिंचति निनयति आशीर्मे ऊर्ज मित्य
नेन मंत्रेण अग्नीदाशिरं विनयेति प्रेषितेनाग्नीध्रा विनीतं मथितं यद्दधि तदाशिर
मित्युच्यते अवश्रयणे नरोद्वेनेन मन्त्रवतेषत्नी अग्नि द्दैनेरद्वेनेनेनमंत्रेणायत्नी एनंद्र
नभृतमवेहते शुक्रावांतरीय देशान्न सआहिना हावकेवयत्नीइतरा भिरन्वारब्धास्त्य
वेह्रतेनवोहः प्र तावष्य नेकयत्नी केसमवेतत्वात् समन्वारब्धानिष्क्रमणादिकारो
तिमाध्यंदिनवत् समन्वारब्धानिष्क्रमणादि समन्वारब्धानिष्क्रामंतोत्पत आर
भ्यसर्वं माध्यंदिन सवनवत्करोति यादशं माध्यंदिने सवने उक्तं समन्वारब्धानि
ष्क्रमणं विप्रुड्ढोमः कृत्वा समन्वारंभः उदगामनं सर्पणं होतायाः संर्पत्पा बहिष्पव
मानमिति मानवो वान्वा लेख्य गाग्रासनं सहस्रिपवमानोपाकरणं संपस्तो त्रांते मी
दग्नीनिति प्रैषः अ अप्रैषे विशेषमाह यथा संवहले सुपवपरणाने माध्यंदिने
हि प्रातिप्रस्थातरित्येतस्मात्प्राक्स्वहाय्वर्धि धर्माद्येत्यादिः प्रैषोपवयउक्तः अत्र

तस्मात्स्थाने पशौ संवद्ध्स्वेति प्रयोजनं तेन प्रतिप्रस्थातः पशौ संवद्ध्स्वेत्येवं प्रैषः अ
देव भा० नेकपशुषु पश्वोः संवद्ध्स्व पशुषु संवद्ध्स्वेति विशेषो यथासंख्यं द्वित्वबहुत्वयोः प्रा
अ०१० तःसवनप्रभृत्या संवादात् श्रुतेः शामित्रनुशासनप्रभृतीनां तंत्रत्वात् पुरोडाशादि
२१ चेडाभक्षान्तं अग्नेयं सवनीयः पशुः प्रातःसवनप्रभृति प्रातःसवनादारभ्या संवादश्च
21 त्वात् पश्वादिति संवादं यावच्छब्दत्वं तंत्रतः अग्ने सप्रातःसवनमालभ्य [stain] अग्रतीयस छ
वनादश्यमाना [stain] उपधोन इति श्रवणात् यतएवं विधाश्रुतिः अतः कारणा
त् आवसरे शामित्रनुशासनप्रभृति पत्वाय पश्वादिस्तेन तस्माद्द्वितीयादौ शामित्रनुशास
नादारभ्य पश्चिडान्तं [stain] त्वात् तन्मार्जनान्तं पुरोडाशादि सवनीयपुरोडाशासादनादि
श्चाइडाभक्षान्तं अग्नीध्रहविर्धाने त्विजः इडां प्राश्नंतीत्येतत्सर्वं तंत्रं कुर्यात् यद्यत्र शा
मित्रनुशासनादि न क्रियते तेन ह अग्रतीयसवनादश्यपराणां पशोः श्रुतत्वमलितं
क [stain] तेन स्यात् अतः अग्रतीयसवनादश्यपराणां केतो तत्र शामित्रनुशासनादि कर्तव्यं
द्वितीये शामित्रनुशासने त्रिः प्रव्याव यतादिस्येकं पत्वाय पश्वादि इति द्वितीयं तत्र
प्रथमं मन्त्रान्त्यात् प्रातःसवन एव [stain] तं इत्यनु द्वितीय शामित्रनुशासनादि कर्तव्यं तत्र राम
चैप त्वाय पश्वादि इति प्रतिप्रस्थाता कर्तेति वचनात् ततोनुद्भुतरे पंहारस्यमादाय पश्व २१
तं हविर्हितिं च अभिघारणाद्यध्वर्योः पुरोडाशादि चेडाभक्षान्तं तत्र विशेषमाह

वमसेरेव अत्र गृह्यकारमंत्रिणोर भावाद्यमसेरेवकैः प्रस्थितयाज्याः कर्तव्याः प्रैषे वि व
विशेषमाह होतृचमसं गृहीत्वाग्न्याहृतीयस्य समवनयन्ननुमतो विनुमतो वा
जवतो बृहस्पतिमतो विश्वदेव्यावतस्तोत्रां ३ आशीर्वतं इडायसोमा गृहीत्वा तान्
धैति अध्वर्युहोतृचमसं गृहीत्वा पन्नतिदेशो वस्तृत्वाया अग्न्याहृतीयस्य समवनयेत्
त्यादिना मैत्रावरुणं प्रैष्यति यज्ञ्यांते च स्त्रीं गृहोतीति चमसाध्वर्यवश्चनमनु स
वष र्वा अमसत्वं षट्कारानुवषट्कारयोर्भक्षितततउपस्थ प्रैषे गृहोतु अमसे तं स्त्री
गृहीति चमसाध्वर्यवश्चतमनुसर्वा अमसात्वषट्कारानुवषट्कारयोर्भक्षिततत उ
पस्थप्य प्रैष्य होत्रमसदृत्यादि प्रैषः अत्र प्रैषे विशेषमाह आशीर्वतइति गृह्यकारस्था
ने गृह्यकारस्याभ्युन्नयध्वमित्यत्र प्रैषे गृह्यकारपदस्य स्थाने आशीर्वतोभ्युन्नयध्वमित्ये
वमाशीर्वत इति पदं प्रयोज्यं शास्त्रांतरात् अस्मिन्नेवातिदेशे विशेषमाह प्राशित्रा
भक्षाहविर्धाने येयथास्वं चमसेषु पाम्यति पुरोडाशमात्रा अनुदेकाः पिंडपितृयज्ञवद्दा
नप्रभृति प्राशित्रावघ्राणान्तं सवनीयेडाभक्षणान्त्याक् चमसेषु हविर्धानिमध्ये निहितेषु ह
विर्धानमध्ये यथास्वं चमसेषु पुरोडाशमात्राः पुरोडाशस्य सूक्ष्मा अवयवाः पिंडपि
स तृयज्ञवद्द्यास्यंतीति उपचमसं समीपे आस्यंति हि यंति शास्त्रांतरात् चमसेभ्यः पश्चात्
किल ह्रस्वाः अनुदेकाः प्रत्यवनेजनपरिषेचनवर्जिताः सत्र दानप्रभृति पिंडदानादा
रभ्यावघ्राणान्त्याक्तं वं पितृयज्ञवद्भवति तत्र दानप्रभृतीत्यनेन नेरेस्वोल्मुककल्पवा

देवभाः
श्रः १०
२२
22

वनेजनसक्तं हस्तिन्नात्राह्मणानामभावोगम्यते अनुदकाद्युपनेन प्रत्यवनेजनापा
निषेचनयोर्निषेधः होबंधुभवति नीवीकरणं गोत्रनाम भोमात्राणां दानं अथैपितरइ त्र
दा तिजपः नुदग्भपर्यावृत्यातमनोम्मनं प्रत्यामीमदंतेतिजपः अंजलिकरणं सत्रदानं [illegible]
पांप्रत्यवधानमितिमानवप्राचीनावीतिनः पुरोडाशपिंडानस्तुमि [illegible] नत्रपिनरइति श्रा
पश्चात्प्रतीचमसंत्रीहोत्रीणिपिंडानपास्यंति संस्रवचमसंहोतृहोतृचमसमध्वर्यवइतिक
[illegible] सत्रेसन्नेषु पुरोडाशशकलं विभज्यपिंडमंत्रैर्होत्रीणि चमसेषूपास्यंति होतृचमसेध
र्गुहं हविःपत्नीभुंक्त इति पुरोडाशस्य परीवापमिश्रस्येति [illegible] यनः बोडशानामप्यवि खा
ना गांयजमानानां अयंविधिः स्यात् यथास्वं चमसानुपलक्षणानि नपेषांचमसानसंति
तेस्वस्वं निहितचमसेषूपास्यंति तद्यथा अध्वर्युप्रतिप्रस्थातुन्नेतारो नेष्टृचमसेने
ष्टाचसामगाश्च [illegible] उद्गातृचमसे ग्रावस्तुद्धोतृचमसे इति सत्रे [illegible] रोडाशंयजमान
संख्ययाविभज्यैकैकं भागं पुनः सप्तदशधा विभज्य सर्वे गृहपतेः पितृणां सर्वैरग्नि
होमवत्पिंडदानं कर्तव्यं ततो द्वितीयं भागमादाय सप्तदशधा विभज्य ब्रह्मणाः पि
तृभ्यः सर्वैः पिंडदानं कर्तव्यं अयं तु विशेषः ब्रह्मा यजमानत्वेन गृहपतिचमसेब्र
ह्मत्वकर्तृत्वं ब्रह्मचमसे इति एकाधिकद्वितीयादि गृहपतिपक्षे [illegible] वं सर्वे गृहपति ९ राम २२
पितृणां दानं ततो ब्राह्मपि [illegible] णामिति एवमेव सर्वे अमासिभिः स्वचमसे यजमान
चमसेच पिंडदानं कर्तव्यं एव [illegible] मेवैकैकं भागमादाय सप्तदशधा विभज्य वि

भक्ष्यहिंहोत्राक्रमेण सर्वेषां पितॄणां पिण्डदानं कर्तव्यं इदानीमिदं विचार्यते किमृत्वि
ग्भिः स्वस्वपितृभ्यो देयमुत यजमानपितृभ्य इति तत्राविशेषात् संबंधिशब्दाच्च स्व
पितृभ्य इति प्राप्ते आह यजमानपितृभ्यो वा तस्य फलाधिकारात् वा शब्दः स्वपक्ष
स्यावधारणे यजमानपितृभ्य एव देयं न त्विं ऋत्विक्पितृभ्यः कुतः तस्य यजमानस्य फ
लाधिकारात् नहि यं हि यागाविशिष्टं द्रव्यमंत्रन्यऽपते अतो यजमानपितृभ्य एव
दानं युक्तं भक्षयित्वेत्युपांश्वन्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावित्रग्रहणं वास
मपद्येति सवनीयपुरोडाशोऽभक्षयित्वाऽऽग्रहणोपलक्षितं सवनीयसंबंधि
प्रतिपन्निकर्मजातं समाप्य ततः उपांश्वंतर्यामपात्रयोर्मध्ये अन्यतरेण पात्रेण सा ण
सावित्रग्रहणं करोति वा ममघेत्यनेन मंत्रेण आग्रयणाद्दस्य ग्रहणं अग्र
यणाद्गृह्णातीति तेनोक्तं ततः सावित्रपात्रे च तद्धृदयोऽन्योपहीशानाकृत्य शाद्दि
तिसूत्रितत्वं च मनो ह वा अस्य सविता तस्मात् सावित्रं गृह्णातीति [illegible] स्यं तं वा
उपांशुपात्रेण गृह्णात्यं तर्यामपात्रेण वेति पात्रविक[illegible] अवणाद्धुपांश्व ला
न्तर्यामयोरन्यतरेणेति सूत्रितं परिमार्जनं सादनाभावः तं गृहीत्वा न सादय
तीति सूक्तेः सावित्रग्रहप्रतिषेधाच्चेति सूत्रार्थः अत्र यद्यपत्नी भगायेति
हि यजमानके ऽहः यद्यपत्नीभगायेति बहुषु अत्रायं पदार्थक्रमः अग्नी

देवभा
अ॰१०
२३
23

इग्नीनिति प्रैषान्ते प्रतिप्रस्थाता धुर्यत्वाय च्छादित्यादि संवाहांतं ह इयमिश्चर्ध्रराय
द्युर्योः पश्चिमग्रावाऽऽर्द्रौनान्ते तेसवनीयपुरोडाशासादनादि होतृधिष्ण्ये इडानिधानं
तं अग्नये स्विष्ट कृन्नंतरं संचराभ्युद्गृह्णामीति विशेषः ततः पात्रीप्रक्षालनं उन्नीय
मानायप्रैषः स्तंभ इत एव इत्यादि श्रासु चमसेषून्नयनं अनुज्ञाभावादुपस्तरणाभिघार
णे न भवतः अनुवचनान्ते यजमानस्याछिन्नस्येति जपः अध्वर्युप्रत्तीयस्येत्या
दि प्रैषः ततो धर्युश्चमसाध्वर्यवश्च वषट्कारानुवषट्कार योर्जुह्वतिप्रस्थात्रादि
चमसानामनुवषट्कारे होमाभाव इति विशेषः इदं हविः प्रजननं मे अस्त्विति स्वगतो प्रे
तु होतु श्चमस इति प्रैषः वषट्कारांतं इत्यादि प्रस्थापनं प्रशास्त्यादि चमसे षु षड्भुच
मसाध्वर्यवश्चाशीर्वतः स्तंभ इतः सोममभ्युन्नयंति ततश्चमसमाहाय प्रशा
स्तर्यजेत्यादि अग्नीधयजेत्यंतं तत्र प्रशास्त्र चमसयागे इदं मित्रावरुणाभ्यां ब्रह्म
णा इदं इन्द्राय पोतृ मरुद्भ्यः नेष्टुः त्वष्ट्रे अच्छावाकस्येन्द्राविष्णुभ्यां अग्नीधस्याग्नय
इति अनुवषट्कारेषु सर्वत्राग्नय इति न यंत्विति जपः होतुरध्येतुपवेशन होतुरिडा
समर्पणादि मयीदमिति जपान्तं सवनपूर्वनं ततः शुक्रामंथिविशेषवर्जितं प्रातः
सवनवद्देवनिर्विशेषं प्रस्थितयागनिमित्तं पुनरभ्युन्नीत यागनिमित्तं च चमस
भक्षणं चमसानां सर्वेषां भक्षितानामाप्यायनं हविर्धाने मध्ये निधानं ततः पिंड राम
२३

नं॰ यथोक्तं ततड्ग्रहणं हविर्यज्ञार्त्विजा
माग्नीध्रो यजमानस्य हविःशेषमहरणं पत्न्याः हविष्यस्य प्राशने पत्नीशालायां पत्नी
हविष्यं भुंक्ते इति कल्पसूत्रे चापि सूत्रकरणात् ततो मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिः भाग
परिहारः केवलायाः शाखायाः आहवनीये प्रहेयः जुहोमित्येतिस्वयमेवाद्ध्वर्योस्य
वेषहोमः दक्षिणाग्नौ केवलापिष्टलेपाहुतिः पिष्टलेपहोमपक्षे केवलाज्यहोमप
क्षे तु नेहंनी प्रणीताविमोकः शाहसमभाग भागावेक्षणं भागप्राशनं च ततः पाक्षी
प्रक्षास्य सावित्रग्रहणादि काले पत्नीवतमितरेणा काले पात्नीवतस्य ग्रहणं काले
उपांश्वंतर्यामपात्रयोर्मध्ये येन सावित्रो गृहीतो भवति तस्मादितरेणान्येन पात्रेणापा त
त्नीवतं गृह्णाति पात्नीवतं प्रत्यस्य यदि सावित्रमुपांशुपा त्रेण गृह्णीयादंतर्याम
तं पात्रेणौ यदि सावित्रमंतर्यामपात्रेण गृह्णीयदुपांशुपात्रेणेति श्रुतत्वात्
देवाय सवित्रेनुवाचयति ग्रहणानंतरं पत्नीम स्थानासाद्य वह विद्यानाग्निकस्य दे
वाय सवित्रेनुब्रूहीत्येवं मैत्रावरुणमनुवाचयति अनुवचने प्रेरयति आप्याह देवा
य सवित्रेनुब्रूहीति अत्र तत्वं तु तथा आ आ व्याह देवाय सवित्र प्रेष्येति वषट्कृते
जुहोति नानुवषट्करोतीति च सर्वत्र तस्मात्रायं कर्तव्यः अनुवषट्कारोपि न भवतीत्य
तो निषेधात् अथ महिनेन महाविश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतोसि सुशर्मासि

देव भा
अ१०
२४

ति अभिहितेन तेनैव सावित्रग्रहपात्रेणैव स्तनम्नतः सकाशान्महाविश्वदेवस्य ग्रहस्य
ग्रहणं करोत्यध्वर्युर्देवाउपयामगृहीतोसि सुशर्मासीत्यनेन मंत्रेण । अथाभिहिते
न पात्रग्रणा वैश्वदेवग्रहं गृह्णातीति तथा यत्रैतं महावैश्वदेवं गृह्णाति तं विसृतम
तो गृह्णातीत्याह्निकतत्वात् होताशंसति ग्रहणानंतरं यद्धिम असप्रहृहिरण्यहस्तो
तर प्राङ्नीतं त्वा ग्रहमासाद्य होतुरग्रे गत्वा प्राङुपविश्य तिष्ठन् होता त ध्वर्यो शों
शोंसावो इत्यामंत्र्य महावैश्वदेवस्य शस्त्रं शंसति अध्वर्युश्च त्यप्रतिगरणाय प्र
तिगरार्थमेवायमुपदेशोप्यस्य प्राङुपविशतीत्याह्निकतत्वात् अभिर्वयवमानेन गाय
त्रीत्रैयमिति ज्ञापनार्थं त्वायमुपदेशः अस्मिन्नेव शस्त्रे शस्यमाने विशेषमाह
एकया च दशभिश्चेति शस्यमाने द्विदेवत्यादिप्रतिप्रस्थानाय ग्रहाय स्वरे निदधा
ति एकया चेत्यस्मिन्मंत्रे होत्रा शस्यमाने प्रतिप्रस्थाना द्विदेवत्यग्रहपात्राणि मा
र्जालीये प्रहाय स्वरे स्वस्थाने निदधाति सादयति ... निसमयत्रैता ऽहोता शं राम
सत्येकया चेति प्र ... स्तरेन स्थाने वायव्यादिपात्राणि विमुच्यंत इत्याह्निकतत्वा २४
त् प्रघावाय इत्येतासु महामो देवेति त्रिः प्रतिगरः प्रघावाय इत्येतासु ...
दशः शस्यमानासु ऋक्षु अर्धर्चावसानेषु महामो देवेति त्रिः प्रतिगरो भवति यत्र
त्रिष्टुभः शस्यंते त्रिमदन्तीय सवनमिति आह्निकतत्वात् स्वाहाः किलीयासु ...

संगाहारः अग्निमारुतश्चारम्भम्यस्वादुः किलायामुत्तहुयास्यमानामृतिस्थ रणामद्दे
वैयुद्ध छन्नमहामोऽदेवेति प्रतिगृह्णाति आस्वांतराले आचार्यप्रक्षालनार्थं त्वा सोम्ये
न चरति श्रानुप्रोतेर्उ ३ मितिप्रतिगीर्यप्रहृहितेन नद्धिपरीताहं नीत्वाग्रहमादाय श्रा कु
ज म्योन्नेष्ठ प्राय सोमस्येति प्रेष्यति ततो वषट्कारानुवषट्कारयोर्ग्रहं हुत्वा प्रहृहितेन नद्धिप
मक्ष नाहृत्ती त्वा मक्ष हरिसि हो जामहे शां करोति च मसाध्वर्य व श्राव वषट्कारानुवषट्कारयोश्च
मसात्कं यपित्वा सहृसिनयंति च मसिनश्च सर्वभक्षाच्छहायंति ततो मरुपात्रस्य च म
सानां च प्रक्षालनं त्वा सोम्येन चरुणा चरति महावेश्वदेवांत एव सौम्येन चरुणा
प्रचरतीति श्रुतेः तस्मात्साद्यनालंभावत्राध्वर्युणा कार्यं प्राशाहनां त्वग्नीध्या त
मिति अग्नेनो भयतः परिपजति सौम्ययागमुभयतः पुरस्तादुपरिष्टाच्चाज्येन प
रिपजति स यदि कामयेतोभयतः परिपजेदिति श्रवणात् तत्र याज्यागत मंत्रवर्णा
त्पूर्वस्याग्निर्देवता उत्तरस्य विष्णुरिति अन्यतरतो वा अपवा सौम्ययागस्यान्य
तरतदग्निपुरस्तादेवोपरिष्टाद्वाज्येन परिपजति यद्य कामयेतान्यतरतः परिपजेदि
ति श्रुतत्वात् अन्यतरतो यागपक्षे तत्र मंत्रवर्णाद्ग्नाविष्णूदेवता घृतस्य यजे
त्याह घृतस्याहं नुयाज्या तत्र घृतयागे घृतस्य यजेति प्रैषमाहुः तत्र याग्नियघृतस्याहुतु
पांशुप्रयोत्स्यः अथ चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा श्राव्याह घृतस्य यजेति वषट्कृते

देवभाः
अ॰ १०
२५

जुहोतीति श्रवणात् तथा आज्यापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाग्नये व्याहृतस्य य
जेत्यादिश्रवणात् अग्नावाश्रावणादेः पुनर्ग्रहणाद् अनुवाक्यादेवतापदोच्चारणादि
सर्वपरिसंख्यायते अनयोरपरिपाग योराहवनीये यजतित्वात् ध्रुवायां अनु
श्री गृहीतमवद्यावद्यनु मेत्याहवनीये यजतयोर्ध्रुवाया इत्यकृत्वात् द्रव्यो
च्चारणात् तस्योपांशुप्रयोगश्रवचनात् उपांशुयाजविकारत्वेन देवतायाश्चो
पांशुत्वं प्राप्नोति न द्रव्यवाचिपदस्य सौम्यस्य यजेति सौम्येन चरुणा सौम्येन चरुणा
चरुः सौम्यस्य यजेत्याह स आज्यस्योपस्तीर्य द्विश्चरोरवद्यत्यथोपरिष्टादाज्यस्या
भिघारयत्याग्नाव्याह सौम्यस्य यजेति वषट्कृते जुहोतीति श्रवणात् अत्रापि य
थोक्तमेव कुर्यात् नानुवाक्यादिरिति कुतः नानुवाक्यामन्वाहेति प्रतिषेधात् वो
दकप्राशसौम्यस्य स्विष्टकृदादिप्राशावाहा पावद्रुकठ सौम्यस्य पुनर्ग्रहणात्
सौम्यस्य चरोर्यावद् द्रुतं तावदेवस्यान्नाधिकं चोदकप्राप्तं किंचिदप भागस्विष्टकृ
दिग्दहिकं कुतः पुनर्ग्रहणात् प्राशनामेवाप्योपस्तरणाभिनां पुनर्ग्रहणात्
अत एव शेषकार्याणामप्यभावः यूहनेनु वचना सोमस्योच्चारणमिति आ
समासि योऽग्रे सौम्यं प्रपश्यतीति सोमपगानंतरं वैकल्पिक घृतयागानंतरं
वा सौम्ये चरौ लौकिकमासिच्य घृतं निनीय सदसि गत्वा होत्रे प्रदर्शयन्नतउक्त

दाम:
२५

त्रैसोम्यं चरुं प्रयच्छति समर्प्पयति चरुं गृहीतं प्रचरण्याधिष्ण्ये जुहोति यथानु
ष्ठं प्रभाव यं शालाकान्प्रहीण्य प्रहीण्य विभजति प्रतिमंत्रं आज्यस्थाल्या अनु
गृहीतमाज्यं प्रचरण्यां चाधिष्ण्येषु अध्वर्युर्जुहोति यथा स्कन्नं निर्वाप क्रमेणाप्र
भावपन्नः तदेव चरुं गृहीतं विभज्य सर्वेषु धिष्ण्येषु प्रापयत् किं तत्वा शालाका
न्प्रहीण्य प्रहीण्य प्रज्वाल्या २ विभरसि प्रवाहणा इत्यादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं १ केके
न मंत्रेणै के कस्मिन्धिष्ण्य इत्यर्थः शालाकानां समूहः शालाकः तान शालाकान्
बहुवचनाहे केकस्मिन् धिष्ण्ये त्रीन् त्रीन् अपप्रचरणीति स्मृ भवतिन संच
गृहीतमाज्यं गृहीत्वाध्वर्युः शालाकेर्द्धस्मान्न्याघारयतीति नयातानेतैरेवय
जुभिर्यथोप कीर्णाम्प्याश्चं व्याघारयंतीति स्कन्नत्वात शालाकेर्द्धस्मान्न्याधा
व रयतीति शालाकांपिवेः प्रहीण्याधिष्ण्यानिति शारवां तरात्ताधिष्ण्या नाग्नीध्रीपा
हीनु व्याघारयति विभज्य तदेवैकमाज्यं तेनाभिघारयति अभिजुहोति घृतम
मीघत्वा सोममयोसो म्यान्नैतैरेवेति विभ प्रवाहणा इत्यादिभिः यथोपकी
र्णामिति योधिष्ण्यो येन यजुषोपकीर्णस्तेन तमभिघारयेदित्यर्थः मार्जाली
यश्चोत्तमः मीत्यनुदेश्यानामाहवनीयादीनां निहृत्यर्थमिति अग्नमानवि
षोषः इमंमु चीन चौशालाकोद्धोष्ठा स्त्रत्वा प्रचरणांमम वृग्रहीतेनाध्यधि रसि

ष्ण्यानङ्गुलतोधिष्ण्यमानानामन्यतमासीनउपस्थानेव्याघारयतीतिकाठकेब्राह्मणलाका
मुष्टीननिहितानांहविष्यविहरतियथापूर्वंगृह्यामथगृहीतंधिष्ण्येजुहोतिप्रत्यङ्
देवभा सीनोविभवेप्रवाहणायस्वाहेत्यादितेनसहस्सःसर्वद्वारोवाविभक्ष्यप्रत्यङ्मुखो
अ॰ १० धिष्ण्यान्व्याघारयेतआग्नीध्रीयमार्जालीययोर्ध्वमेवआग्नीध्रीयेपुनःपश्चा
२६ दिष्णनअध्वर्युरिष्ट्वाआग्नीध्रीयेपुनरभिघारयेत्कदायपश्चात्सर्वधिष्ण्यान्व्याघा
रणानन्तरंनश्चातप्तोमेवामन्त्रस्यानुक्तत्वात्काराणांसमाम्नायत्वाच्च उपयाम
गृहीतोसिबृहस्पतिनस्येतिप्रतिप्रस्थातापात्नीवतंगृह्णातिधिष्ण्यव्याघारणास
मकालमेवयत्नीप्रस्थाताहविर्धानंप्रविश्यपाश्चात्यणाङ्कुपंगेष्णुपात्रेणाग्नयणपात्रे
णावापात्नीवतंगृह्णातिपिनयात्रेणानयोर्मध्येपूर्वंसावित्रोगृहीतोनभव
तितेनगृह्णातीत्यर्थःउपयामगृहीतोसिबृहस्पतिसुतस्यत्यनेनमन्त्रेणगृह्णाति
सयत्राध्वर्युःशालाकैर्धिष्ण्यान्व्याघारयतितत्रप्रतिप्रस्थातापात्नीवतंगृहंगृह्णाति
तिश्रवणानूयत्रेतियस्मिन्कालेतत्रतस्मिन्नेवकालेइत्यर्थःप्रचरणीशेषेणाग्नी ले राम
णास्येनमहंपरस्तादितिप्रतिप्रस्थातागृहीत्वाअनासादितमेवधारयित्वाहवि २६
र्धानस्यसर्वेद्वारेउपविष्टोभवतिअध्वर्युस्तुआगत्यप्रचरणीशेषेणाग्नेपात्नी
वतंतुहोमंतच्चयज्ञोराणात्महपरस्तादितिमन्त्रेणअथपयपचरण्याऽहंतमवःप

रिष्टिष्टो भवति तेनैनं तष्ठो होतानीतिवचनात् तथा सप्तहोतास्वहं परस्ताद्दहमित्यौ हित्व
बहाद्ववचनात् होता मात्रेप्रतिप्रस्थाता अपराह्णिकं त्वध्वर्युरेव करोतीति समाख्या
नात् अग्नीत्पात्नीवतस्य यजेत्याह ततोऽध्वर्युः प्रतिप्रस्थातृहस्तात् ग्रहमादाय यथेम
न्यानासाधेवाति क्रम्याग्नीदाग्नीत्पात्नीवतस्य यजेति प्रैषमाह अथाहाग्नीत्पा
त्नीवतस्य यजेति उक्ते अग्नीध्रो याज्यां पठति याज्यायन वचनात् असंनो
हृपत इति मानवे अग्नाइ पत्नीवं निरुद्धं जुहोति अध्वर्युः पात्नीवतं ग्रहमन्येन त्व
र्द्धं उन्नेतृभागं जुहोति अग्नाइ पत्नीवं निर्मितं मन्त्रेणाति ष्ठन्नेव तं जुहोत्यग्नाइ पत्न
नीव त्विनिप्रश्नोत्तरार्द्धं जुहोतीति उक्तत्वात् इदमग्नये पत्नीवत इति त्यागः सप्तो
षहोमः नात्रानुवषट्कारः प्रप्यातिवाग्नीन्नेष्टुरुपस्थमासीदनेष्टः पत्नीमुद्गानयोगा
नासंख्यापयोन्नेतर्होतुश्चमसं प्रवषमसमनैत्तयसोमं मातिरीरिचत इति ततोऽध्वर्युः प्रे
या ष्यति च कादेनुक्तसमुच्चयो ऽर्थः यत्र लहोता विहितं तदुपहवादि तत्तद्व करोतीति तद्वत्सर्वं तत्र त
पाउक्तत्वात् आद्दरत्यध्वर्युरग्नीधे महाठस आहाध्वर्यउपमाह्वयस्वेति तस्मात्र
स्येवोपह्वयेनेति वोक्ता अथ प्रैष प्रैष त्यग्नीन्नेष्टुरित्यादि सोमं मातिरीरिचदिति यज्ञ
ऽग्निष्टोमः स्यादिति उक्तत्वात् ततश्च सर्वमग्नीधे महत्स्वरात् अग्नीधे पात्रसमर्पणं
अग्नीदुपह्वयस्वेति प्रश्नः उपहूत इत्युक्ता अध्वर्यउपमाह्वयस्वेत्यग्नीदध्वर्युप्रसा

कृ

दे० भाः
अ० १०
२०

हृदुपतद्व्रतुभयोः ततोध्वर्युराग्नीध्रमाह तस्यैव प्रेष्यति अग्नीनग्नीन्नेष्टुरित्यादिकं तत्र यद
नेष्ट्रीषाः प्रेष्यपुरुषमेहात् अतो विभज्य सावसानं प्रयोगः अग्नीदिति प्रथमः निष्ठ
रितिद्वितीयः उन्नेतरितितृतीयः उपमाह्वा यस्येतस्य त्रैव विशेषवचनं अन्यत्र तु उप
ह्वयस्वेत्येव भवति उपहूतं उप[illegible]यस्वेति सोम[illegible]मे[illegible]ये तत्कुर्वतीति वचनात् प्रभाव
त्वात्याद्विषुः उष्यादिष्वग्न्यपषोडशपतिरात्रवाजपेयाप्तोर्यामेषु सोमं प्रभावयेति प्रै
षो भव[illegible]तिनतु सोमं मातिरिरिचद्गतिसत्वग्निष्टोमे त्य ज्निष्टोमेव यद्युक्थ्यस्तस्मा सोमं
प्रभावयेति ब्रूयादिति श्रुतत्वात् तत्र वनोत्य एव ब्रूयते कथं सत्र[illegible]तो त्यादिष्वि
त्फर्कं उन्नेतरुक्थ्यमहरणार्थत्वात्प्रैषस्योक्थ्यग्रहणस्य वोक्थ्यादिषु सर्वत्र सत्या
वादित्यहोषः इदमिदानीं चिन्त्यते किंपत्नीवत्प्रैषभक्षणमाग्नीध्रे उपसदहीतित
त्र पूर्वपक्षमाह अग्नीध्रे भक्षणं वषट्कारो पदकानास्मात्पत्नीवतश्चोदस्य भक्षणमा
ग्नीध्रेस्यात् कस्मात् वषट्काराद्नुद्य[illegible]नाद्य वषट्कारोत्याग्नीध्रे[illegible]तत्र तत्त्वचि
मितं भक्षणं तत्रैव युज्यते उपस्थानम[illegible]त्याग्नीध्र एव[illegible]तां तत्र पिभक्षार्थं भक्षदेशो
एव हृद्य मि[illegible]माग्नीध्र एव भक्षणमिति सर्वपक्षः अत एव सस्त्रात् उपस्थानमाग्नीध्रे
क्रियत इति गम्यते सपात्रमासीदन्तिनेष्टुरुपस्थं अग्नी सपात्रो नेष्टुरुपस्थं उ
संगं आसीदन्ति उपविशन्ति सहोमध्येगत्वा सविभक्षेवितत्वात्तमग्नीन्नेष्टुरुपस्थ

राम
२०

मासीद्दतीति ग्रुनेः सिद्धांतमाह अथयद्यामहरणपात्रहरणासामर्थ्यात्तवावधा
रणा अत्रैव सदस्यैव भक्षणं भवति यत्राग्नीन्ध्रेषु रूपयस्थे उपविष्टस्तत्रैवेत्यर्थः
कुतः पात्रहरणासामर्थ्यं तत्सदसि यात्रहरणे पात्रनयनं तदेव समर्थं संगतार्थं
दृष्टार्थं भवति यदि तत्र भक्षः क्रियते ऽतद्दृष्टार्थता स्यात् न वदृष्टे संभव
ति से ष्यते तस्मात्सदस्यैव पात्नीवतस्य भक्षणमिति सिद्धांतः अग्नीन्ध्र हात्पा
त्रे स्वरे करोति अध्वर्युरग्नीध्रे भक्षणानंतरं तत्पात्नीवत पात्रमग्नीन्ध्रा ओ लीयत्र
हात्स्वरे करोति स्थापयति सादयति ऋ यज्ञायज्ञियं स्तोत्रमुपाकरोति होत्र
चमसमुख्यस्य रूप उन्नेतर्होवे भक्षस्सर्वस्मिन्नयति होतृचमसे ऽवस्थितस्मिन्ध्रुव
निनयनस्यैव भक्षमाशास्त्रवत् तथा वकाले होतृचमसमुख्यान्सर्वे सो म
मुन्नयत्याग्रयणाध्रुववर्जमत्सं होतृचमसे स्तोत्रमुपाकरोतीति होतृचमसे ध्रुव
स्य व का शे [illegible] त्वेति मानवत तो ध्वर्युर्होतृचमसः सोमं च राग्न्यानुप [illegible] शपपुरला स्प
रूपानंतरं यज्ञायज्ञियं स्तोत्रमुपाकरोति यज्ञायज्ञियमिति संज्ञा संव्यवहारार्था
स्वेतुप मीयच्छाल्यानेकस्मिहित्याहो ध्रेणी तेवेब्र्यनुक्त्वत चकाराद्यज्ञायज्ञि
यस्य वस्तो ऽध्वर्युः ध्रेणी तेनव्र्यनुक्त्वर्वी ब्र्यन्लोकवत्तलोककस्मकस्मिकं तु क्त
त्वदित्यकस्मिकं नुक्तस्त्रयाणामपि विप्रतिपत्तिः अग्निशिरस्कं सशिरस्कं वेति तत्र
तुश्चमसमनूश्च येति श्रेवितउश्चेना होत्रादिक्रमेण चमसानुत्तरवेदिमपरेण निधायते ष्वपुतमः तः सोमं ८

शिरः कर्णौ चाघ्राय नौ न खनितिरिक्तं सर्वं शरीरमाच्छादनीयमिति जयस्वामिनः अन्ये
देवभा तु शिरः प्राहृत्य कर्णौ बहिः कुर्वन्तीति आकर्णौ प्राहृतावितिमानवे अकर्णौ प्राहृतावस
ग्रः १० कर्णौ प्राहृतावेति छन्दोगसूत्रे अपरान्याहृत्या इषत्यन्यो ऽर्थ सून्नेने वायरावप्रार्थसुतेन
२८ शरीरेण्वदृग्निप्रार्थभेवनस्य विकल्पः पत्नीं ऽत्र सदः प्रवेश्यापरेणाग्निं तत्रोपविष्टा
२४ मुक्त्राससमीहयति प्रजापतिर्ऋ… आसीदिति नेष्टः पत्नीमुदानयोक्त्रेण संनह्याप
येत्येवं प्रेषितो नेष्टा पत्नीमपरेणाग्निं दिशा सदः प्रवेश्यो क्त्रा दृशामुन… ष्टामु
क्त्राससमीहयति उक्त्राससहसमीहरां कारयति पत्न्युक्तानाऽसमीहास्वेत्यध्येष
णायाततः पत्नीं नेष्टा एवमुक्ता सती प्रजापतिर्ऋषासीदिति मंत्रेणोक्ता नाऽसमीहते
उक्त्रेति सहार्थे तृतीया निर्देशाद्यदो क्तानाऽपतीमीहातेन तदेव नेष्टाध्येषिताय
त्याऽप्यक्त्वा नाऽसमीहते तथाहि छन्दोगसूत्रे यजमानाभ्यासीयस्मै हौ कारं प्रति पत्नीमुक्ता
नावेक्षेत पत्नीं वोक्त्रानाऽसमीहेत निधनं प्रति यतीं दक्षिणां मुखमभिषिञ्चेत्
तृतीयायां स्तोत्रीयायां प्रस्तुतायां सर्वं तदक्षिणीनयेदिति अत्र स्थान तीये
ऊर्वां स्वेके सर्वं स्वदक्षिणी नयेत् एवमेव काठकेति तु दानयती नेष्टा पत्नीम् रामः
नामुक्ताससमीहयति प्रजापतिरित्या हि अश्ववगात् पान्नेजनीभिरभिषिञ्चति २८
विहत्य दक्षिणतो ऽसौ समीहता द्वानं तरं पान्नेजनीभिरद्भिः पत्न्या पशोस्त्रेस्वयमे

ह अथ कृ

वा नाभिं पत्नीं स्वं हविर्हिरण्यमुद्धृत्य विहृत्य वासो यजनीयं विहितमनाच्छादितं त्वाभिषिं
चति प्रभृत्य ज्ञानुनीयप्रस्तुत्य वसनां ताकमं तु नेति काठके उद्गात्रानुज्ञाता गच्छति
पत्नी उद्गात्री हरणामुर्वासे कं च करोतीति तत्र प्रतिहिंकारमीहरणां प्रतिनिधानं चौर्वा
से कं एवं पुनः पुनः कुर्वती यजमानः उद्गातारमनुज्ञानाति तदहगृह्य उद्गात्रानुज्ञाता स
तीय पत्नीशालां गच्छति इहितावान्त्रेवोबीबो हारियोजनात्त्रिरीहितासतीयपत्नीशालां
गच्छति प्रतिहरणां यमंत्रभेदः कालभेदात् तत्र त्रिरीहरणां त्रिर्वा इं चौर्वा सकृत् इ
हितेत्युपदेशा उद्गाता विप्नीमोहतेय नीवोद्गाता प्रमितिगम्यते सत्रेण हपात्नेय
नीसर्वा भीहर्न्योपारक्वासति उद्गातारमीहते सर्वासा सर्वासे कः मयोत्पन्नानहः प्रत
नाव सम वेतत्वात् एवानइद्दोमध्वेत्तिशस्यमाने ध्रुवं तःहोतृचमसे वनयति ध्रु
वं ध्रुवे नेति एवं नइद्दोमध्वेत्यास्मिन्मन्त्रवाक्ये राहुर्नेहोत्रात्रिः शस्यमाने प्र ने
तिप्रस्थाता ध्रुवं गृह्णहं होतृचमसे वनयति ध्रुवं ध्रुवे शोतिमं त्रेशाऽध्वर्योः प्रति
गद्यं यत् तत्वं प्रतिप्रस्थाता यनयते विरोधात् तथा च मानवे एवान इत्यस्यापु
नरुत्कात्ग्रहुर्वे प्रतिप्रस्थाता प्रत्यग्मुख स्थित्वा होतृचमसे ध्रुवमवनयतीति
काठके च एवानइतिस उक्त्वार्यं होतृचमसे ध्रुवमवनयति प्रत्यङ्मासीन इति सो
यनयति ध्रुवं ध्रुवे शीतिध्रुवं प्र त्यायेतमेव होतृचमसे इति च अग्नितत्वत

देवभा
अ॰ः१०
२९

29

अवनयामीस्थानेगृह्णामीतिवाध्वर्युःएवंध्रुवेहोतृचमसेप्येवंमंत्रेसोममवनयामी
त्याद्यावनयामीतिपदस्थानेगृह्णामीतिवायदंप्रयोज्यंसोममवनयामीतिगृह्णा
मीतिवेतिश्रुते वैश्वानरंयजमानस्यगृहीतश्रुते वैश्वानरंयजमानेनगृह्णीयात्
त्फलंचैवश्रुतिसा वैश्वानरः प्रातःसवनेगृहीतोभवतितद्दातंदक्षिणीयजमानस्य
चमसेवनयतिनिनयतिसयदीतंचरकेभ्योवायतोवानुब्रुवीतयजमानस्यतंच
मसेवनयेदितिश्रुतेःतूष्णीमेवावनयनंमंत्रोपदेशाभावात्सर्वेस्यचध्रुवग्रह
णाकत्वात्पात्रप्रक्षालनांतेनुयाजाःसमिधःअग्निमारुतशस्त्रांतेउक्थमितिप्रति
गीर्यप्रहितहोतथाऽदीनभवतःअग्रहत्वात्ततोध्वर्युर्होतृचमसमादायचमसाध्व
र्यवश्चमसान्नाश्राव्योत्थश्रावयजसोमानामितिप्रैषःवषट्कारानुवषट्कारयोर्होमः
इदमग्नीमरुद्भ्य इतित्यागःनात्रावर्तनंअग्रहत्वात्होतृचमसेहोतृध्वर्योर्भक्षणंहो
तुःसर्वेषुचमसेषुवषट्कारनिमित्तभक्षणंतेषांचसमाख्यानिमित्तंसर्वभक्षाश्चम
सामार्जलीयेपात्रप्रक्षालनंयात्रप्रक्षालनांतेसवनीयपशोःसमिद्धारिःसमिद्धान
स्यत्राहैषपत्न्यउल्मुकसमासत्तहार्दिततआरभ्यअनुयाजाःपशुवत्भवंतिआग्नि
मारुतात्[illegible]मनुयाजेभ्यऽरंतोतिशा[illegible]स्त्वांतरात्उक्थावग्रहणामुत्तरेधिंद्रावरु
णाभ्यांमित्रहस्पतिभ्यांमिद्राविष्णुभ्यामितितत्तरेषूक्थ्यादिषुपंचसुपर्वसुआ

राम
२९

ग्निमारुतस्य पात्रप्रक्षालनान्ते सर्पणपूर्वकमुत्थाय विस्पष्टं क्रोशे सर्वत्र इन्द्रावरु ति
णाभ्यामिन्द्राबृहस्पतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामित्येतैर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं इन्द्रावरुणाभ्यामि
ति मैत्रावरुणाय इन्द्राबृहस्पतिभ्यामिति ब्राह्मणाच्छंसिने इन्द्राविष्णुभ्यामित्यच्छा
वाकाय एवमेतेषां त्यागाः विधिश्च सर्वोपि प्रातःसवनवदेवानु[illegible]यः सर्वो तेव ४
पात्रप्रक्षालनाद्यनुयाजाः इति यज्ञायज्ञियान्ते सर्पणाच्छंदोगसूत्रात् एवमुत्पन्नसं
स्थविशेष उक्तः अथात्यग्निष्टोमसंस्थविशेषमाह [illegible] स्तुतशस्त्रे अधिके षो
डशी चेत् वे ग्रहे अत्यग्नि[illegible]ष्टोमसंस्थकं तं षोडशीग्रहे तत्र अग्निमारुतस्य
पात्रप्रक्षालनान्ते स्तुतशस्त्रे एवाधिके भवतो नान्यषोडशिनः संबंधि उपास्त
मयहिरण्याश्वादिकं पतं शास्त्रांतरे अत्यग्निष्टोमे स्तोत्रशस्त्रयुक्तः अधर्मकः षो
डशी नु विहितोस्ति अत्यग्निष्टोमे षोडशिनं गृह्णीयादिति षोडशिविधानादेवग्र
हयोः स्तुतशस्त्रयोः पुनर्ग्रहणामश्वोपस्थानोपास्तमयहिरण्येपाकरणामंत्रादि
नां परिसंख्यार्थं यत एतानि शास्त्रांतरे प्रतिषिद्धानि यद्यपि यात्रात्यग्निष्टोमयह
णां नास्ति यतेत प्राप्यत्यग्निष्टोमे एवेष विशेष इति गम्यते परिशेषात् षोडश्या
दिषु नु विशेषमुपपद्यते षोडशिनमत्यग्निष्टोममतीत्य वर्तत इत्यत्यग्नि
ष्टोम इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादत्यग्निष्टोम इति वक्तुं शक्यते अत्राह अश्वोऽत्र

देवभा
अ॰ १०
३०

30

तयाज्ञिकः अस्माकं तु सशाल्यं यसामान्याद्यहिर्धीयते तदेकत्र भवेदन्यत्सोऽप्ति
ग्रहणो न यत्र यस्मान्नेत्यादि विहितं न भवेत्तद्विशेषणं कत्तत्तोत्रशाल्यमात्रस्य
ऽग्रहणोपि न मंत्रतऽति इं कृश्वेति मंत्रेणाभक्षमात्रं भवति नास्य हिरितं स्यग्रहणोयपश्व
तो तृतीयसवने प्रसवः अप्रसवः इति छंदः प्रातः सवनांते सर्पणामुक्तं बहिर्तेस
र्वैः प्रशास्तः प्रसुहीति ब्रूयाद्हितिमाध्यंदिने च प्रस्तुतांतं भवतीति अन्तर्गतापित्तस
र्गं कम्पत्ति विध्यते शास्त्रांतरात् तृतीयसवने प्रसवो न भवति अथवा अयमर्थः
तृतीयसवनेपि प्रसवो भवति शास्त्रांतरादेव तेन शास्त्रांतरे तृतीयसवने यत्र य
त्र सर्पणामुक्तं तत्र तत्र भवतीत्यर्थः छंदोगसूत्रे त्वाग्नीध्रोऽप्यहोवाजपेये तिहि
ति कत्तोत्रस्यहोरात्रिपर्यायेषु पर्यायमामाहोमाधेत्तोत्राहे अप्तोर्यामेवातिरिक्तस्तो
त्रे सुपतितो त्रमाहोसर्पणामुक्तमस्ति अतस्तत्र पैवानु [illegible] पतत्याव छंदोगसूत्रं छे
एवमेव निष्क्रम्य पश्यक्तो त्रेभ्यः समस्त [illegible] नोपतिष्ठेर [illegible] स्यन्य मूर्ध्न मुत्थाय राम
पर्याये भ्यस्तुरात्रेरिति पर्याये भ्य एव सर्प [illegible] णां न पपक्तो त्रेभ्यः पूर्वं सत्रेच प ३०
यस्तोत्रेभ्य इत्यनेन न प्राप्ति स्तोत्रे सर्पणामुक्तं तस्य वाहोयं सवनसंस्थाप्यत्र
तृतीयसवने उक्थाहो सर्पणामुक्तं छंदोगसूत्रभाष्ये [illegible] नमस्ने र्वनस्प
ते रिहं स्पवसमतोऽरु द्रवत आदित्यवत सम्मुमतो विमुमतो वाजवतो हसा

न्निमन्तो विश्वेदेव्यावतः सोमस्योक्तिति मित्याग्निर्वनस्पतिरिति द्वौ वसुमान्रुद्रवा
नादित्यवान्ऋभुमान्विभुमान्वाजवान्बृहस्पतिमान्विश्वदेव्यावांस्सोमस्तमपनुदं
त्विति अनुयाजांते स्कन्नमूहनं भवति तत्राग्नेर्वनस्पतेरिति द्वयोस्तत्र अरभ्य सोम
स्योक्तेति मिति गृह्यमूहनेमंत्रः अग्निर्वनस्पतिरित्युपक्रम्य तो व्यूहने व्याख्यात
कृ रा देवं मूहनेसत्रनतोपवद्ध पशुदेवता वनस्पतिभ्यां वा सोमो पदेशा दितरा
सां अयपवापशुदेवता वनस्पतिभ्यामेवोपलक्षितं तत्र मूहनं कर्तव्यं अग्नेर्व
नस्पतेरुक्तिविभित्येतावन्मात्रमित्यर्थः कुतः इतरासामिह स्यवसुमतइत्यादि
नां सोमोपदेशात्सोमयागेष्येता देवता उपदिश्यंति इत्यपत्वावसुमतेरुद्रवत
इत्यादिना सोमयागश्रावर्ग्वः नचतत्र मूहनं युक्तमिति तस्मात्पशुदेवतावनस्पति।
भ्यामेवोपलक्षितं मूहनं कर्तव्यं न वसुमदादिभिरित्येवं पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतमाह
सर्वावासवनीयसौम्यभावात्वाशब्दः सर्वपक्षनिरासे सर्वा वा वसुमदादयोपि
व्यूहने उपलक्षणीयाः न पशुदेवता वनस्पतिमात्रं कुतः सवनीयसौम्यभावा
सवनीये पशौ सौम्यत्व संति वसुमदादयः कथं सर्वत्र हि ग्रहो भीज्यते सर्वदे
वं ती तिनु न वसवनीयेषु देवता दि गुणा कइं दूं इत्यत्र वसुमदादिगुणाक इति कथं
मुख्यनेसवनीये चरु मरादीनां सद्भाव इति सत्यं किंक्रियतेवचनाद्देवं विधं वि... मथ्यंगा
य

देवभाः
भ्रः १०
३१

क्रियतेनिर्वापेहारियंवहाहिष्ठग्राविशिष्टंइद्रोयागेचनिर्गृहीतान्यूहनेवसुमहाहित्य
राकइतिनास्तिवचनस्यातिभारः किमिवक्कुर्यद्धिवंमितिसोम्यचरोश्चसोमस्य न
सम्भावोनिःसंदिग्धएवयद्यपिसवनीयानांग्रामांगिकत्वात्सोम्यस्यचयावद्भक्त
धू त्वा... हनंनप्राप्नोत्येवातथापिवचनाभ्यवस्मेवेति ७ विमुच्यस्तुचोद्रोणाकलशो
हारियोजनमहरामुपयामगृहीतोसिहरिरसीतिस्कंधोविमुच्यमूहनाहित्या
द्विमोक्तानंतंनिर्विशेषंप्राग्रुकं...त्वाबेघालंभानंतरमेवद्रोणाकलशोहारियो
जनप्रहणांहरियोजनसंज्ञकस्यग्रहणस्यग्रहणंअध्वर्युःकरोतिउपयामगृही
तोसिहरिरसीतिमंत्रेण।आग्रयणाद्यंग्रावाह्मसावित्रपात्रोवनहारियोजनो
पहोरान्नाग्रयणात्दितिप्राग्रुक्तत्वात् आग्रयणात्प्र...स्यएतस्मात्ततोहारि
योजनंग्रहंगृह्णातीतिभ्रष्टवचनात् अपहारियोजनंगृह्णातीतिप्र...स्यद्रोणाक
लशोगृह्णातिअप्येतोगृह्णात्येवोपयामगृहीतोसिहरिरसीतिमंत्रत्वात्प्रा क्
नेचवि...नाविमन्नेनन्यायेनपूर्ववेघालंभस्ततोहारियोजनग्रहणं धानाश्चाव
पतिहर्योर्धानाइतिहर्योर्धानाइत्यनेनमंत्रेणहारियोजनेधानाआवपतिआपधा राम
नाआवपतिहर्योर्धानांनाम्ब्रतिश्रुतत्वात् अग्रयणेतेनत् धानाभिहारियोजनंश्री ३१
णातीतिवचनात् अपूधाना...नांसंस्कारकताहारि...योजनस्यद्वितीयपंस

तृतीयया

स्कार्यत्वं तेन धानानामन्त्रसंस्कारकत्वमेव न प्रकरेयत्वं तेन लौकिकानामेव धाना
नां नावापः मंत्रेणुयाद्देवतार्थतां हयोर्द्धानास्त्वसह सोमा इंद्रायेति सा द्रव्यसंस्कार
द्वारेणोवशेया धाराः मिः श्रीणामीति मानवे उन्नेतानुवाचयति मर्द्धनि तत्वा धा
नासोमेभ्योनुब्रूहीति यदि मार्ज नेध्वर्युराणा तेरुन्नेताध्वर्युहस्ताद्द्रोणाकलशमा
दाय मूर्द्धनि तेन भूत्वा धानासोमेभ्योनुब्रूहीति मित्रावरुणं प्रत्याह । आश्राव्याह धाना
सोमेभ्योनुब्रूहीति आश्राव्याह धानासोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति वषट्कृते जुहोत्यनु
वषट्कृत इति तस्योन्नेतायं वयति मर्द्धन्यधि नि धाया आश्रवयतीति वश्रवणा
द्धानासहिताः सोमाधानासोमा इति वक्रीभूय शिरस्थे नैव द्रोणाकलशेन होमः
कर्तव्यः तथा चोक्तं मानवे धानाभिः श्रीणामि उन्नेता द्रोणाकलशं शिरस्य वधायेन्द्रा
य हरिवते धानासोमानामनुब्रूहीत्यनुवाचयति आश्राव्येन्द्राय हरिवते धानासो
मान्प्रस्थितान्प्रेष्येति विक्रोभय प्रवरति वषट्कृतेनुत्तरवेद्यामुपवपतेति इह ।
मि न्द्राय हरिवते प्रवरति वषट्कृतानुवषट्कृते जुहोति कन्मर्गोष्ठहार्याज्जेन वः सर्वे भ इन्द्रायं त
स्मश्च बाकारं धानाः संस्थपस्ये त्वापो धाय न्वेत्युत्तरवेद्यामुपवपंत इति इ इमिन्द्रा
य हरिवत इति त्यागः महावीरेहि अन इच्छ न्व षट्कृते र्भ हं ल लेनु सह इमिन्द्रा
यं द्रोणाकलशं नयेत् न ह के हो मे द्रोणाकलशं प्रवर्तिपराहरे तो नि प्र न्य विहित

देवभा
अ॰१०
३२

प्रतिषिद्धत्वा[द्वि]त्कस्य॰ उत्तरवेदौ हवि वाहनिधापविलाभे यस्ते अग्ने समिदिति शाला
महं महयित्वोत्तरवेदौ निवपंति अथ पयोत्तरवेदौ शाकलशानिधापवि
लाभं धानानाविलभ्यावि[?]लभ्या हयाद्य गृहीत्वा प यस्ते अग्ने समिदित्य
नेन मंत्रेण सर्वर्त्विजः प्राशाभहं महयित्वोत्तरवेदौ तः [?]ताव प्राशाणा धा
नानिवपंति तस्माद्धानाविलिप्सन्ते महायतानन्दिनः स्वादेषु प्राशो देवम
महयं निपृत्ते अग्ने समिदिति धानाविलिप्सन्ते विभागेन न लघुमिच्छंतीति
मपात्तस्पर्विक मारानं लहयन्ते विभज्य गच्छंतीत्यर्थः न प्यात स्मात्स्त्विमं सर्वे
षामेवमहं इति वाक्यशेषा सर्वे सात्विग्यजमाना महयेयुः अथैतस्य हातृयोत्त
रस्य सर्व एवालिप्संत इति ग्रास्वान्तराद्ध तान न्यो प्राकेरेषु नैष्ठिक मन्त्रोत्त
र्वामेन्त्मत्तरवेदौ वन निवपंति तत्पान बहिर्वेदिपत्राद्भवतीति अवशात्तु उ
त्तरवेदौ वपित्ता भेसद्द स्मेव प्राशामहतः उपहवप्रार्थनं तु तु न्नेऽहो हो तुभ्यं सर्वैः
कर्तव्यं प्राशाभहयपहेपि प्रहोरेव लहयंति नाम्निकैः प्राशोरव जिघ्रंतीत्यर्थः राम:
काटकेतु द्विहि षूहोत र्पुन्नेतर्पे पहव मिच्छंते सर्वे धानाश्रुसंभिदं तानिर्वेदीय ३२
प्रहात्स्याचम्योत्तरवेद्यानिवपेयुरिति शाकलाधानं देव[?]तस्येति प्रतिमंत्रं दे
व[?]तस्येनसहप्रतिमंत्रं शाकलानामाधानमाहवनीये कुर्युः अविशेषा स

वैः शाखान्तरावृत्त यायमानवेश्राहवनीयेषट्षट्पूपशाकलान्भ्यादधते
इति अग्नौ शाकलानादधतीति काठके अग्निशाद्दे नाहवनीयः परिभाषितः शा
कलान्मेव शाकलानियथा अथ शाकलैर्जुहोतीति नत्रसूत्र नाविकं कतश
कलैर्जुहोतीत्युक्तं अपरेणवात्वालं यथा स्वं चमसान्पूर्णपात्रानवमृशंति ह
रितकुशानवधायसंवर्चसेति यात्वालमपरेणवात्वालादभोयस्मिन्न देशे श्र
ह्ते एव होयाद्भिक्रमेणोद्कांस्थैः प्रागग्राद्दशापिचमसाः स्थाप्यंते उदकेनपूर्यंते
नि उपरिहरितानदर्भो धीयंते एवं विधांस्तांश्चमसान्सर्वे ऋत्विग्यजमानाय पास्वं
तांश्चमसान्पूर्णपात्रान्च्चत्वा उदकपूर्णान्कृत्वा तेषामुपरिहरितकुशानादर्भान्
८ भीनवधायमुक्त्वा संवर्चसेत्यनेन मंत्रेणावमृशंति अभिमृशंति चमसमध्ये श्र
धस्ताः स्पर्शं कुर्वंतीत्यर्थः यथा स्वमिति योयस्य स्वः सतं तमभिमृशंति येषां चम
सानसंतितेपि इदानव संनिहितपुरुषचमसाभिमृशंति नेष्टचमससमध्वर्य्य वश्च
त्वारः उद्गातृचमसं तत्पुरुषास्त्रावस्तुदोतृचमसमिति अपस्पर्णपात्रं सममवमृ
शंतीति समवमृशंति संवर्चसेति च वचनात् स्पर्शान्यमानश्चपात्रे तत एतत् शांति
दापोमेषव्रमिति वाक्यशेषात् सर्वर्त्विजः समवमृशंति कृत एतत् यजमानं विश्रां
त्रुं वेतीति वाक्यशेषात् यजमानत्वं युंत्वात् मध्याग्न्यालभते ततोवमर्शनानंतं

कृत

रं सर्वे सत्विग्यजमानाः स्तृणीमेव समुखाम्यलभंते उपस्थांते अथ मुखामुपस्थ
देव भा ग्रांत इति श्रुतेः दधिक्राव्णा इत्याग्नीध्रे दधिभक्षणां ततः सर्वे सत्विग्यजमानाः
प्र० १० आग्नीध्रे अग्नेरुत्तरस्य मध्ये दधिक्राव्णा इत्यनेन मंत्रेण दधिभक्षणं कुर्वंति मा
३३ र्जनांतरात् पत्नीसंयाजाः पशुवत् तदनंतरं वेद्यालंभादि सर्वं त्वाष्ट्रानां द्वायोर्यपशु
वत्पत्नीसंयाजा भवंति आद्य त्मस्मर्थः सवनीयपुरोडाशानां प्रासंगिकत्वात्पशु
देवतं अस्य प्रयोजक इति न्यायनार्थमिदमनंतरं सर्वोक्तस्यैव प्रपंचो वा समिद्धशा इ
ति नव समिष्टयजूंषि जुहोति प्रतिमंत्रं पत्नीसंयाजेडामार्जनांते दक्षिणाग्नि
होमं च कृत्वा ततः वेदिं वागत्य समिद्धशा इति प्रतिमंत्रं नव समिष्टयजूंषि ध्रुव
यैव जुहोति धाता राति रित्यास्मिन् मंत्रेऽनेकयजमानके यजमानानांमांश्च विहाय
जमानेभ्यो द्रविणामित्येवं यथायथमूहं तत्र प्रथमे समिष्टयजुषि इदं विश्वे
भ्यो देवेभ्य इति त्यागः द्वितीये त्वष्ट्रे तृतीये इंद्रधात्रे सवित्रे प्रजापतये देवायग्नये
त्वष्ट्रे विश्वेभ्य चतुर्थे देवेभ्यः पंचमे षष्ठे चाग्नये सप्तमे वाताय अष्टमे यज्ञाय
नवमे यज्ञपतये इति तानि वा एतानि नव समिष्टयजूंषि जुहोतीति श्रुतेः सप्तमे जुहो प्र० राम
ति समिद्धशा इति श्रुतत्वात् साम्यासमिदमेकं कर्मानुवसंख्यानुपाशुकीनतंत्रा ३३
पगमात् तथा च पशुगणो सवनीयपशु विकारत्वान्न वैयभवंति इति कर्कः अ

त्रुटिस्वामिनः समिष्टयजूंषीत्यस्त्वाएवसमिष्टयजुर्ध्वमेकानवहोमाज्योतिष्टो
मांगभूताविधीयंतेनपशौप्राप्तस्यैवसमिष्टयजुषःसंख्यामात्रंकिंकारहितांपशौस
मिष्टयजुषःप्राप्तेरभावात्कथंप्राप्तेरभावःअग्नीषोमीयोहितस्यप्रकृतिःतत्रच
तस्यसमिष्टयजूंष्यकृतान्यास्तुरित्यवलुप्तातस्मात्तस्यपशोःसमिष्टयजूंषि
नगृह्णातीतिनिप्रतिषेधाद्यातद्विकारत्वात्सवनीयेनैवप्राप्नोतिऽतस्तस्यसंख्यावि
धास्यतोतेनहोमांतरालपेवितानिसमिष्टयजूंषिशब्दप्रयोगाद्वृतक्रमेतेनैवद्रव्ये
णाक्रियंतेमंत्रांतरैरप्युपन्यस्तान्यातेष्विनिविशेषःनप्यायस्तोमियाभिःस्तुस्व
संख्यावचनमुपपत्स्यतेयद्यपिसमिष्टयजुःशब्दस्यनिर्वचनंतत्रापिपावाएते
नयज्ञेनेतिज्योतिष्टोममेवाहतपारिरिवानएवाएतदिज्ञानस्यांत्यभवतियस्यभ
वतितस्यहिहृतानितमेवातस्त्रिभिःपुनराप्याययतीतिसोमयागेहेवनाप्यायनार्थं
मु नामेवाहएवंजरेष्वपिवाकारोपाःसोमार्थंत्वतेषांनःथ्यावोमयानिगृह्णास्यधर्म
रस्ययागेन्यत्वेस्यधरस्यसंबंधमेवाहतस्माद्धिविशेषविधिरेषाःएवंचसवनीयविका
६ रेषुवहितानंत्रेषुवचनाहतेसमिष्टयजुषैवनभवनीयंनिहतत्रिप्रस्यहविशिष्टत्वात्त्री
एपेवसमिष्टयजूंषिवाविकारेष्वपितान्येवहविर्शितानितदाकर्णेतस्यपशोःसमि
ष्टयजूंषिजुहुयादितिसोमामाराणामपिचत्रीण्येवसमिष्टयजूंषिबोधायनेनय

ष

ष्ठितानि तत्त नश्यन्ति यद्यपि गोरपदिष्टं बहोतव्यानि ननु च सवनीयपुरोडाशानामनप
नीतं समिष्टयजुस्तत्र न च संख्यामात्रं कस्मान्न विधीयते उच्यते ध्रौवप्रत्तिर्यतिर्हि
देव भाः अ॰१० ३४ समिष्टयजुस्तत्पुरोडाशानां नैव प्राप्नोति प्राकृतवत्पुरोडाशप्रचारकाल एव प्राप्नो
तिन चाप्यनुयाजोत्कर्षे हीनतदुत्कर्ष इति प्रासंगिकं च नोत्कर्षे हि तिन्यायात्
अप्यापि योरोडाशिकं समिष्टयजुस्तत्पुरोडाशानामपि न च संख्या विधीयते तथा
34 पि न कश्चित्कर्मविशेषस्तस्माद्धिविष्टोहोमान्तरविधिरेवायं युक्तः समिष्टयु
देवेषु इत्यन्त इति समिष्टयजूंषि अ[illegible]ंघाडुंबर्यौ वास्त्वा लब्धं हरन्ति सोमलिप्तं च तत्तो
ध्वर्युः यः समिष्टयजुर्होमानन्तरं बर्हिर्होमं मन्त्रं त्वेवासंघोडुंबर्यौ सोमासंश्री
डुंबरी च सह सोमलिप्तं चात्वाले प्रतिहरन्ति सोमलिप्तं च पत्न्या चेज्ञातं उलूखल
वमसहोमशाकलशाद्वेशाकेलशास्व्यालीहतत्तैः अवभृथं वनीयजीषकुंभं विध्वनिपवि
च ग्रावाधिषवणानां चर्मैं च न परि पूर्वाहितं दृषि चात्वाले प्रतिहरन्ति स वा अवभृथ
मम्ववैतीति प्रदेशात्यापि समिष्टयजूंषि न जुहोति सह त्वेव समिष्टयजूंषि पदेन
मभितो भवति तेन चात्वालमुपसमायंति इति श्रवणात् त्वेव समिष्टयजुः
षि बर्हिर्होमं कृत्वेत्यर्थः पक्षिविदेतं सोममभितउपकरणं भवति चमसादिने राम ३४
न सह चात्वालमुपसमायंति चालसमीपे आगच्छन्तीत्यर्थः एवं सह कार्यमेतं

वहुवचनं सं(कृ)ष्णविषाणामेखले चात्वाले प्रास्यति माहिंसीरिति ततो धर्मः तं(कृ)ष्ण
विषाणामेखले यजमानसंवंधिनी तं(कृ)ष्णविषाणां मेखलां च चात्वाले प्रास्यति प्र
हिपति माहिंसीरिति मंत्रेण मेखलायाः प्रासनं वायं मंत्रेण तं(कृ)ष्णविषाणां यद्यपि
पिरभूतिः अनेकयजमाने घभूतं भूतेति यथायथमूहः केचिद् ऋग्मयोरपि मंत्र
माहुः तन्मते चपरिताव समवेतार्थत्वाद् अनेकयजमानकेपि नोहः प्रतिप्रस्थाता च
शंकुयोः कृष्णविषां प्रतिप्रस्थाता याम्याः कंडूयनार्थं पत्नीयत्तं शंकुं रशनार्थं योक्त्रं च
तूष्णीममंत्रकमेव चकारात् चात्वाले प्रास्यति मेखलं पाहि स्नायन्नेमेखलामेव समान
न्यायात् अनेकयजमानके सर्वासां मेखलयोक्त्र(कृ)ष्णविषाणानां प्रासनं प्रतिपत्ति
त्वात् उदुत्तिष्ठहीति वा अवयति मेखलाप्रासनानंतरं चात्वलसमीपे वेदिमध्य एव प्राङ्मु
खोपविष्टं यजमानमुत्तिष्ठहीत्यमुं मंत्रमध्वर्युर्वाचयति अथवा च यत्समुत्तिष्ठहिराजोति
कृतत्वात् साम प्रेष्यति गाय ब्रूहीति वा वाचनादनंतरं सामगायेत्येवं साम ब्रूहीत्ये
वं वा प्रस्तोतारं प्रेष्यति साम यह्नप्रेषस्य सर्वत्र पदविधानार्थं गायेत्युत्तरपदविधा
ये नं ब्रूहीति वेति ततश्च सामगायित्वा साम ब्रूहीति वा प्रैषः सिध्यति अथवाह सामगा
येति साम ब्रूहीति वेति कृतत्वात् यथोदकांतयोश्च एवमेव व्याख्येयं देवयजनादुत्त
मस्थानयोर्मध्ये अर्द्धमार्गे साम प्रेष्यति ततउदकांते उदकसमीपे वा यस्मिन्नुदके व

देव भाः
अः१०
३५
35

ऽप्यः करिष्यतेतत्संनिधौव तृतीयवारं सामगेष्यति सर्वैर्निधनमुपयन्तिनिधनं
साम्नोंत्योभागः तत्सर्वैः सह ऋत्विग्यजमाना उपयन्तिपठतीत्यर्थः आहृतमाहायावं
ऽप्यंगच्छन्तिस्पृश्मानानांऽघ्यावराः आसंधीं दुबरीसामलिप्मादिकं यद्याचात्वाल
समीपेआहृतंतत्सर्वमायहायचात्वालोकं एवंतदेशानिषूम्यमय न्नीकाः ऋत्विग्य
जमानावभृथंम्रवभृथसंज्ञंकर्मकर्त्तुंस्पृश्मानानांवहतोनामयामध्येयः स्था
वराः स्थिराहृदस्था आपस्ताः प्रतियन्तिगच्छन्तीत्यर्थः तदुदकंचोनिक्रामंतिजघनेन
चात्वालमग्रेणाग्नीध्रंऽसयस्मात्तेनोदकेपापोभवंतितत्रयन्तिसर्पः स्पृश्मानाः
स्थवरोहदः यस्मात्तमयोऽप्यवेयादितिश्रुतेः अवभृथइवेत्तिवहणमाराणस्यकर्म
णोनामधेयंनावभृथःऽतस्त्वत्वामित्याहेसंव्यवहारार्थःतद्भावेन्यां पूर्वोक्त
गुणाविशिष्टानामभावेऽन्यस्यायाः काश्चनापोगच्छेतियच्छतानविंदेदपि यदे
वकाश्चापोऽभ्यवेयादितिश्रुतत्वात् नमोवरुणायेतिवाचयत्यपोवक्रमय
न्तउदकसमीपेगत्वासामगानेकृतेबाहूगृहीतंयजमानमपोवक्रमयन्नुदक
मध्यप्रवेशयन्नमोवरुणायेत्यमुंमंत्रंवाचयतितमपोवक्रमयन्वाचयतीतिनमो राम
वरुणायेतिश्रुतत्वात् पाशमस्मिधंवत्रुगृहीतेनाभिजुहोत्यग्नेरनीकमी ३५
तितनउदकमध्येप्रवेशनानंतरंहस्तगृहीतायाः एवाज्यस्थाल्याः सकाशा

ग्रु ह्णाव नुर्ग्रहीतमाज्यं गृहीत्वा परिस्तीर्य पूर्वं समिधं प्रास्याग्नेरनीकमप इति मंत्रे
णा तां प्रास्तां समिधमभि उपरि जुहोतीदं हमग्नय इति । स्या गः अप्यवन्तुर्ग्रहीतमाज्यं
गृहीत्वं समिधं प्रास्य भिजुहोत्यग्नेरनीकमित्यादिश्रवणात् । अग्न्याह हरिस्वामिनः होत्र
रपि वाचनेनैवमंत्रेण पूर्ववत्तरणामाम्नातं न तन्त्र सोप्यप्येवावतोस्मेहि होत्रं करोति
तस्य चपुरस्तादग्न्येष्वरितव्यां तेन सामर्थ्यादितरे हाता वतीर्णाभ्यां नीति गम्यते । न
तत्र चतुःसंभवादिहृदि निवर्त्ते तेन तद्भावाद्भवर्वीहितन्त्र सामर्थ्याद्धस्तगृहीताया एव
स्था स्या अप्यवदायेहृयारणीयं जुह्वः केवलपात्रप्यमेअप्यने द्वितीयेत्वयनेतिस्त्रो
यिस्कवः प्रयोऽध्यात्मृतिवह्या मः अप्यवन्नुर्ग्रहीतमित्यवत्तरणानंतरमेवं प्रस्तां
तदा यद्वृर्वं संस्कृतमेवाज्य स्थाली स्थमानीतं दर्शयति । कल्पं चपरार्थं संस्कृतमेवा
नयदृत्तं प्रपञ्चितां ग्रं कथा नयवृत्तमेव तत । अग्नेतेकर्मापवर्गात्तुल्यं च अग्न्ये त्वा च
वमन्यार्थमाज्यादेर्दृष्यकुसंस्कारं चापालादार्यवेशंति समिधं प्रास्य नामेवि तेन चतु
र्गृहीतेनाभिजुहोति । तद्व तत्र योस्वाग्निहोवैः पूर्वविधिनस्तमेवेतयत्समिधा एव त
या वाहृत्या समिधे इति मंत्रवाक्यशेषाभ्यां तुजरा अपि च प्रयाजायाद्या हृतयस्त
त्रैव याप्यां पूर्व दृशे होतव्याः समिद्धे देवेभ्यो जुहवानीति वाक्यशेषात् । अतएव वाक्य
शेषाम्नात्रे ध्योत्ति न सा मिधेन्यादि इति गम्यते समिद्धत्वस्याम्य मिव समिद्धा हुति मं

देव भाः
अः १०
३६

36

सिद्धत्वादिति आघारौ प्रयाजान्वर्हिर्वर्जं आकृतिहेष्टामानंतरमेव ग्रहीतेन प
रेणाचतुर्गृहीतेनाज्येन वर्हिर्वर्जं चतुरः प्रयाजान्यजति अथ यापरं चतुर्गृहीतमाज्यं
गृहीत्वा आघारमाहसमिधोयजेति सोपवर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्यजतीति अतः आ
कृतेरनंतरमेव चतुर्गृहीतग्रहणावचनात् तत्कालेन किंचित्करणीयमिति द्वितीयेति
एकस्य चतुर्गृहीतस्य वचनाद्धोमभक्तस्याभावं दर्शयति [illegible] आवणावचनात् संमार्ग श्रा
होत्रवरणादिनिवर्त्तते सोपवर्हिषइति वर्हिषइति वर्हिर्विवर्जितानां विधिर्नवर्हिष
प्रतिषेधः प्रतिषेधाभावान्ततनश्चतुर्णां पुनः श्रवणात्पूर्वोपमवभृथे गम्य
तेइतिप्रयोजनं अवभृथेति आवभृथे अपःस्वाहा तोऽज्होति आहवनीयापवा
देयं एककपालेनावदानं चरति एककपालेन चाहवनीयेन पुरोडाशेनावदानं चा
तिसहितानीं पसवनिकैः सबनीयैः सहाग्नीधेवालंकरणान्तेनिष्पादितः सर्वा
हुतएककपालइत्यनेनास्यसर्वहुतत्वं प्राप्नोतीति तथाहुत्यर्थमनुक्रमवदानं च
रतीति अत्र चोपस्तरणानंतरं पुरोडाशस्यावदानं स्वकृ नेऽकृत्वेन्वहरणं प्रत्यनुब्रूहीत्यनु राम
वाचयति अथ चाहरणा एककपालः पुरोडाशो भवतीति प्रतीत्य सम्भाज्यस्योपस्ती ३६
र्य पुरोडाशस्यावदानं नास्त्ववहरणायानुब्रूहीति अवदानात् अथवाहरणा इति अव
भृथेष्टहस्ते वा कामेतत्तपवधावि च प्रयाजा हीनां पुनः श्रवणात्पूर्वोपचिंत

ष्यापि धर्मवानयं पुरोडाशः कपूर्वाहरणाए ककपाल इत्येतावतैव यागोस्मृतो
सिद्धायां पुरोडाशश्रुतिप्रयाप्रकृतं पुरोडाशस्य पुनः श्रवणाद्विज्ञायते तत्रश्रूय
घपि द्रव्यान्तु पुरोडाशः केवलो नापूर्वभावं करोतीति तथापि प्रयाजादिषु नः श्र
वणो नाङ्गत्वाक्रिया मध्ये कर्मणि समस्मान्नच कोतिरहितं पुप्रकृतौ हि धर्मै
रेव पुरोडाशो निष्पादितो निष्पन्नस्यैव द्रव्यश्रवणाय यापर्यग्निकृत्वानुस
जंतीति तेनतावत्सर्वं तर्गतः सर्वधर्मा इति न पर्यग्निकरणेन तेन प्रमाणस्मायं तेन
रएवं च धर्म्मा निरस्यन्ते तद्वदस्यापि द्रव्यस्यांशे तेनगृह्यमेधीयोपसद्द्रव्ये ध
पिधर्मता भावः अतः उपस्तीर्यते प्रयाजादिः पुनश्रवणाय नापूर्वं तेनत्वाद्द्रय
स्तरणादि निवर्त्तमान प्रतिप्रस्थपते ध्रुवायाज्याभावात् स्थाल्याएवोपस्तर
णाभिघारणो द्रव्ये अग्नीषोमीयेण वपां च पचेत् अत्र वाहरणायागे द्रव्ये न्नपुरो
जीवस्याद्रवं च पचेत् अत्रहैकेत जीवस्याद्रव्यं पचेतितत्र नयानकुर्यादिति विधि
हि प्रतिषिद्धत्वात् द्वित्रचतुर्विकल्पार्थः तत्र यागासवेदभिघारयति प्रत्य
नन्यवदाने अत्रा अत्राग्नेयवहरणाय जेतिवषट्कृते जुहोतीति प्रतिप्रसवार्थमेव व
चनं अग्नीवरुणाभ्यां सर्वहुत अग्नीषोमप्रधानयागावशिष्टं सर्वमपि पुरोडा
शमग्नीवरुणाभ्यां दिश्यप सर्वहुतं कुर्यात् अत्रवाजुह्वामुपस्तीर्य सकलं पुरोडाशं

देव भाः
सूः १०
३७

जुह्वां गृह्णीयन्ननुवाचयतीति अथापस्योपस्तीर्य परोऽग्नामवद्यदाहाग्नीवरुणा
भ्यामनुब्रूहीति तत्स्विष्टकृन्नत इति श्रुतत्वात् अत्र यथामात्रवर्णिकोऽग्नीवरुणाभ्या
गविधिर्दृष्टः सर्वयागान्तेषु स्विष्टकृत्कार्यं वर्तते अत एव केचिद्धाग्नीवरु॥
णाभ्यां स्विष्टकृं ह्वानिति स्विष्टकृद्धृ प्रयुञ्जते तद्युक्तं देवतारे मंत्रान्तरप्रसंगा त
त् यथाश्रुत देवताकस्यैव ह्येष यागः कामं स्विष्टकृत्ततः कार्यं न च मेऽत्र एवाम्ना
तोऽस्य पाकरणीयः तज्जीवस्य वसत्याम् पूर्ववेत सज्जीवस्य च सतो देवावघाति
एकमवदानमवद्यति वेद्यादिषु वैप्रधानार्थं अवदाने सज्जीवस्य वपा ततः स्वि गृहीते
ष्टकृते द्वयमप्येकमवद्यति नाम यदेत्स्य र्थः तथा च श्रुतेः सयद्यमुत्र जीव श्रु
स्य द्विरवद्येद्यथात्र सर्वं यथा न नाद्रियेता यो यदि छाद्दूरा स्याभिधारयत्या
श्राव्याहाग्नीवरुणौ यजेति वषट्कृते जुहोतीति यथा एतत् कुर्यात् व शाग्नाद्दृष्ट
वाचीव शोसति दृष्टायां सत्यां एतत्स्य गाहृति कमवभ्य वंकुर्यात् तावदेतं षडा
रुतयो भवंतीति प्रवृत्तस्यैतदादित्यानामयनमादित्यानामा नियजन्ते षीतिवा॥
आहुः सयावदस्य वशाः स्यादेवमेव विकार्षं दितिश्रवणात् वत्समभिवाहुतो नंप्र राम ३७
नः श्रवणादस्याः परिसंख्यायं ते एतदादित्यानामिति द्वयः किलैताः प्रजाभ्यः
इदादित्याश्चांगिरसश्चात्रावभ्यधकर्मतापादित्यानामेतत्स्य गाहुति कमयनं

बभूव आदित्याः इदं होतावभ थेनेदं शंप्रयुक्तवंतः ततः आ वाजसनेयी अध्वर्युरेवा
वथं कुर्तुमिष्ठे घाव इमं ववयाए वमि ष्ठाम्याप्तं यकारणां यस्मादादित्यानि आ
दित्यमस्तयेहिमानि वाजसनेयाकानि यजूंषि एवं विशिष्यो वेदवादाश्चाहुः तस्मा
देतैर्यजुर्भिः प्रवर्त्त्या वाजसनेयी आदित्यानामेव मार्गमन्वियादाङ्गिरसां मार्गं लघुक
मीविघाः प्रधानाः षड्गकृतिकं वयष्टोक्तं लक्षित्यभिप्रायः अप्यपहां ततः माह यज
मानोक्त्वाज्यभागौ बर्हिर्वर्जं वानुयाजौ यजमानोक्तौ सत्यां एतत्यहां तरं कुर्यात्
एवोक्तं षड्गकृतिकमस्य बृद्वाज्यभागौ प्रयाजानंतरं वरुणा यागात्प्राकृतनो ब
र्हिवर्जं द्वावनुयाजौ च कार्यौ तौ च वरुणाग्निवरुणा यागानंतरमेवा एवं च दृष्टाकृ
तयः संपद्यंते यद्युएनमितरथा यजमानः कर्त्तुं वे ब्रूयद्दित्यो तर्हि कुर्यादेतानेवच
त्वारः प्रयाजाननबर्हिषो यजे द्वावाज्यभागौ वरुणामग्नीवरुणौ द्वावनुयाजं वयबर्हि
षोतदृशाद्दृशाहरणा वैविशादित्येतदंगिरसामयनमिति भ्कतत्वात् यद्दिपुनरे
वमध्वर्युमितरथा अङ्गिरसामयनं कर्त्तं केकर्त्तव्यमिति यजमानो ब्रूयात्ततः इतरथा
एवोक्ताद्न्यथा कुर्यात कथं एतानेव सर्वोक्तधर्मकानेकेनैव च प्रयोगे हि तेनचत्वारः
प्रयाजानयबर्हिषो यजेत्ततो द्वौ आज्यभागौ तौ च विशेषानभिधानात्प्राकृतौ ताविव
प्रयाजाः एवाव हायकार्यौ तत इदं पंच ध्रुवाप्रयोक्तव्याउपस्तरणाभिधारणार्थं च

देवभा
अ॰ १०
३८
38

वरुणं च यजेति वर्त्तते तेनोक्तेनैव पुरोडाशावदानेनाग्नीवरुणौ यजेदुक्तेनैव पुरो
डाशशेषेण द्वावनुयाजौ यष्टव्यौ [illegible] इति वरुणीयम् तेन एतदुक्तं तस्मिन्नङ्गिरसामङ्गिरसः पुत्रयोर्ना
शां मनुष्याणामिवाचाप्यविसंस्कृतैर्वाज्यपुरोडाशपात्रैर्योगत्वा चतुर्गृहीतं कृत्वा
श्रीशिवचतुर्गृहीतानि गृहीत्वाति [illegible] न्त एव वाग्प्रधानसाधारणानग्निसंस्करण
मकुर्वतोऽहस्तथ तैरेवाज्यहविर्भिश्चरेयुः तत्रापि चेध्मासामिधेनीहोत्रार्षेयव
रणानि न कुर्युः शास्त्रांतरे तद्भावस्यास्पष्टत्वात् एतं हृगिरसामयनमिति साद्व
येवचनं यैयद्याज्यभागौ न हन्वनुयाजौ वषट्पयणा स्मातां माभूत् प्रयागाज्यभागयोर्विक
त ल्पः प्रयाजानुयाजयोः अप्रतीम्यं हृक्तत्वेसुतरे बाधरानुयाजा[illegible]द्दीनांपदार्थ नामभावं
दर्शयति ततश्च न किंचिद्दतः परमेष्टिकेकरणीयमिति हरिस्वामिनः कठमेवापस्तंबं
सचोक्तोऽवभृथोविधिगताविशेषावतरणाप्रवासे उक्ताद्यातिनेह पुनरुच्यते अप्सतर
क्तूत्वा गत्वा ठः समुद्रेतऽसुजीषकुंभं प्लावयति उक्तयोः षडाहुतिक दशाहुतिक
दशाहुतिकयोर्मध्ये अन्यतरस्य षडाहुतिकं वा दशाहुतिकं वा [illegible] त्वा समुद्रेऽप्सने
नमंत्रेणाध्वर्युर्मर्जीषकुंभं न दकमध्ये प्लावयति तारयति अप्सो मतरः ज्ञेत्वय राम:
सिंकुंभेसजीषं भवतीतं [illegible] स्रावयति समुद्रेन इत्यादिश्च वशात् अप्सतर इके ३५
त्वेत्यनेनावभृथस्य प्रावद्युक्तत्वामुच्यते उक्तयोः षडाहुतिक दशाहुतिकयोर्मध्ये

कातर्य ध्येऽग्न्यम्नरहेवौं [illegible] नाम्महाधारहितप्यावैवो हाह तं हेवीहायहतेविसृज्योपाति
ष्ठते आल्पावितंतं विसृज्यमु [illegible] काहेवीरापद्यति मंत्रे शोपतिष्ठते अथानुस्थो ४
पतिष्ठ तहतिङ्कतत्वात् अग्रवमस्थोति मन्त्र यातिअग्रवमस्थनिर्तुष्ठहोस्मनेनमं
त्रेणातमेवजीषकुंभमस्पृमजुयतिनुद्कमध्येधःनीचैष्प्रवेशयती सर्थः अ
थोपमारयत्त्ववभृथोति श्कतत्वात् तथाजिनानांत्वमामेमंत्रेष्यत्वमन्त्रे श्च मं
त्रोविरेिनि तं श्माजिनस्पंतं वाप्सु मज्जयतिमामेधमित्यनेनमंत्रेणातश्माजिनं
यपूर्वतंत्वाहासनर्वं श्माजिनेमंत्रालिंगाधुजमानः पुत्राद्येन ग्रयपवरुणप्रघा
सवस्नानयूभस्नामस्मिराधानात् एतन् श्माजिनंपुत्राद्यपूहायस्नानप्रभृति
स्नानाहारभ्य अथ मिराधना समिराधानांतंवरुणप्रघासवद्देवकुर्यात् अथा
७ भवेसस्नातोम्योन्यस्यप [illegible] प्रधावतस्ताव न्येवासहीपरिधायोदेतइति प्रा
ससयोनेवानेधाम्नंत्तिने नपुनरायंतिपुनरेत्याहवनीयेसमिधमभ्याद्धा
तिदेवानां हःसमीहसितीसमिराधानं तस्यात्र श्कतत्वात् तत्रविशेषमाह
सोमलिंगप्राप्तिस्थानाद्नंतरं सोमलिंगहोमाकलशादि आभ्युद्गृहीपंतिवरु
णप्र [illegible] घासवद्वेवपरिहितयोर्हनेप्राह अहानं सर्वयोः इहसर्वयोर्वा
ससोर्हानेनभवतीत्यर्थः वरुणप्रघासे तु वचनाद्भूमौ इह तु वचनाभावाद्दनं

देवभाः
अ१०
२५
३९

मानवे अवभृथे स्नातावमोममपयंपत्नी लयतः सोमोपनहनं यजमानः परिध
त्ते पर्याहितोहनं पत्नीति उष्णवसानोयापामिश्रौ हिरण्यशाकालेधर्यवे ह्वन्नमिति उदयमि
त्युक्ते ऽग्नीनां आमहिपांजयंतोगच्छं त्यपामसोमममनाः श्रममागन्म ज्योतिर
विदाम स्वानकिंन्न मम स्मान्कृणवदराति:किमुधूर्तिरमृतमर्त्यस्येति वामसः परिधा
नाहनं तदं उदपामित्यनेन मंत्रेणाग्नेत्राग्नीनां जलमध्याच्छहिर्निःकाशिताः संतरु ६
त्विग्यजमाना आमहीयामित्येवसंज्ञाकामपामसोममित्येताम्प्यंजपंतः सर्वेदेव
यजनं प्रतिगच्छंति शाखांतरादुन्नेतृ नयनं माध्यंदिनानामपि सत्रे लिंगमस्ति
तिषांवाउन्नेतोतमेहि हतेप्रथमोवभृथादुदायन्तामुदेतोति अतएवोन्नयनोप
देशात्सर्वे अत्र स्नांतीतिगम्यते मानवे उन्नेतादृष्ट स्वेष्टानयेहमाराणाः प्रत्यया
तीति प्रलाद्वार्यमपरेणा त्तिपजमानः स्नाजिनमेके तत्वाग्नात्वालोत्कराद्वंतरे
णाप्रत्यागत्यवदवहरणाप्रघासवन्मंमिदाधानांते बर्हिर्होमादि सवनीयपशोः ब समा
माप्यनेतरं यजमानः तं स्माजिनमेके उ संगे तत्वाशालाद्वार्यमपरेणा त्तिउपवि
शति अत्र विप्रतिपत्तिः कवि समिदाधानांते बर्हिर्होममात्रं कुर्वंति नाम तप्र राम
त्ये त्य सवनीयपशोरेषसमाययेदिति हरिस्वामि मिरुक्तत्वात् तावन्मात्रस्य सवनी २९
यपशुसेशेषत्वात् ततन्गुराडाशां गमनं हरीयात्रणीयनादि कर्मापवर्गा न

तिमप्यतेवं कुर्वन्ति न दंगांगत्वात् अनुबंध्यांतेयपसांते चेत्परदेने याम मिष्वा
यः न स[illegible]वनीयपशुपुरोडाशमात्रांगमिदं किंतुहि हरणीयादि सर्वे यामनंताप
छिन्नानां सद्धा दुर्गातिनानुबंध्यांत एव पुज्यते तां हि सर्वानुयज्ञः संतिष्ठतइति ४
वचनात् प्रपंचितं चैतत् हि हरणीयांतेऽत्पत्र न यूपमच्यते [illegible]नात्रे कर्हिचित् हि हौ मम ६
त्रमेवभवति वृतग्रहणामप्यत्र कर्त्तव्यं भवति प्राग्दवसानीयापानि विदत्वात् हि
हरणीयायां ग्रहीतवायविसृष्य त्वा न स्रुवाहुतिं गृह्णाति मे स्यं ज्योषद्य ऽ अग्नेऽस्म
गानि दंधारुत्वाहेति शालाद्वार्यस्य स्वादुपविष्ठे एव यज्ञमाने वर्पुरतिप्रणीते
आहवनीये स्रुवाकृतिं स्रुवेणो वाज्याहुतिं जुहोति मे यज्योषसमिति मंत्रेण । आ
ज्यं संस्कृत्य यमाकृतिहोतिव्यः आहवनीये होमा इति परिभाषितत्वाद् आहवनीये
होमः कृष्णाजिन निधायेदृव्यानीयाप्रायणीयावत् तत्कृष्णाजिने निधाय यत्रक
चनस्थाने स्थापयित्वा प्रायणीया कुर्यात् नीये विधिः कर्त्तव्यः आदित्येन चरुणो
दयनीये न प्रचरतीति ऽआ ते ऽउदयनीयेति संज्ञा संख्यवहारार्थो उदयनीयामाम
नुबंध्यायामित्येवमादि अस्यं च शाला द्वार्य एवाहवनीयः शालामुखीय उदय
नीया यवंतीति वचनात् सा च शर्यंता कार्या प्रायणीयावदित्यर्थः आनवनि:
काये प्रायणीयस्योदयनीयमनुनिर्वपति शालामुखीये प्रचरतीति काठके पत्नी

देव भा
अ: १०
४०
40

शालाद्वार्यगार्हपत्यस्यनिष्कासमुहवनीयमभिनिर्वपतीतिपद्याः स्वलितामृतुर्वीध्र
प त्रो हवनीयायांमास्वलितामृतुर्वीपष्टव्यं तेनिमेवप्रत्यमंयजमानस्यसोमप्रय
स्तविताहमध्यपथ्यः ठस्वलितमध्याह्निमित्युहवनीयायामेवंविधस्यकर्मस्य
भूतत्वात् अनेकयजमानकेनानागार्हपत्यपक्षेशालाद्वार्यसंस्थाउहवनीयः
स्तेहेव तत्राविरोधाह्नेमेपिबह्वःकर्मणिः महास्कंदशोक्षुभोमासयोरेवोक्तः पा
त्रप्रोक्षणाधाज्यासादनान्सवनीयवृत्सरिव्ययणादिमैत्रावरुणीवशानुवंध्या
उहवनीयायांसमाहायांमित्रावरुणीमित्रावरुणदेवतावशादिकांवंध्याणी
हनुबंध्याकर्नीयातस्मादेषानप्रजायतइतिवाक्यशेषात् यांकहाविद्धिपि
भेनगम्यतेतिसावशोच्यतेतस्यावपात्रप्रोक्षणादिपात्रप्रोक्षणाद्यारम्भआज्या
सादनांतंसवनीयपूर्वरात्सवनीयपशोःपशुयागान्तंतद्वद्देवकरोतीत्यर्थः तेनबुद्धल
णाःशालाद्वार्यमांतयष्टीतवादहितिरोनोपवेशानं अपदपस्यशालाद्वार्यस्य
रिस्तरणादि आग्नीध्रीये अन्योत्पवनादिग्रहणान्तं तत्रअन्यासांमाहायत्वाद्
एकदेशस्तरणा इत्यादिलभ्यते तस्मात्तत्रचसव्यपश्यपरिव्ययणादिकरोतीतिसवनी ४०
यावर्हिष्याग्नीध्रेउत्पवनेस्यशेशास्मार्ह्य एकर्षितः ततः प्रातः स्तरणंपश्चाद्धोतह
वेदेतिजियद्यपत्रपात्रप्रोक्षणाहिस्मृकं तथापिपरिस्तरणाद्यात्रसक्तंस्यहनं

राम

यस्यर्वं कर्तव्यं ततः प्रोहणादिनियोगमन्त्राणामेवोहितत्वात्प्रोहणाग्रहणामुपलक्ष
णार्थमित्यदोषः एवं धाववनोपि वशायामौत्री धेनुर्वशेति विषयग्रहणमाह अनूबंध्ये
ति अनूबन्ध्यायागस्य नामधेयं प्रतिदेवतं नैमित्तिकोनुबंध्या इत्यादि संभव
ग्रहणार्थं मैत्रावरुणीति देवताविधानं ततश्च नियोजनादौ मित्रावरुणाभ्यां जु
ष्टमित्येवं देवतानिर्देशः कर्तव्यः मानवे मैत्रावरुणीं वशामनूबंध्यामाल
भेतच्छागकालउस्त्रायाद् इति संप्रैषप्रति अग्न्यामासादनपर्यंतमेवसमवसवनीयवदि।
त्युक्तत्वात् ततः जुहूमग्नीषोमीयवदेवनसवनीयवत् अग्नीषोमीयात्प्रकृति
त्वप्राप्तत्वात् अत्र च चोदिताः समिषयजूंषि हृदयशूलावभृथश्च भवन्ति न
त्ववाहत्तस्य पशोर्जुहूति समिष्ययजूंष्यप्यवयन्ति हृदयशूलेविभृथश्च भवे ना
न्नासिति अन्ते सवनीयपशौ पुनः परिव्ययणविधाने यूपस्वगमेनस्त्यपरिव्य
पनमिस्वगमात् हृदयेगौ पुवर्गमाशंक्य चापि परिव्ययणादित्यक्तं स्वर्वगरुहना
दिवाहोतत्वात् यावधारणो स्वर्वगरुहनाद्येवात्र करोति न परिव्ययणादिकं ततः
तत्वात् परिव्ययणस्य परीवीत एव बहिर्यूपः परिव्ययणंगस्य ततत्र हृदयवर्गपक्ष।
उपेताः इदं नुपपदांगं पूर्वसंस्कारः यूपश्च समर्पयपद्धति अतः परिव्ययणमपित
र्वपश्चार्थमेव तस्मात् स्वर्वगरुहनादिवकर्तव्यं उदयनीयानंतरमेवानूबंध्याक

देवभा
अः १०
८१

जैव्यातदनंतरमेवायमैत्रावरुणीवशामनूबंध्यमालभतइतिस्त्रवशात् वशा
भावउक्ता वशायाश्चभावेउक्तासेवनसमर्थेन हान्वृषभोमैत्रावरुणो नूबंध्योभ
वतियदि वशा नविद्येत तद्यथावशाएव स्यादितिफ्कतेंउक्तासेवनसमर्थोवली
वर्दः उक्तावासौवशस्थानेन्यतवशाइत्यनुवादस्यावासउक्तवशामैत्रावरुणाःस्यतत
सर्वपद्विशापिगोरेवेतिगम्यते उभयाभावेपयस्या उभयाभावेवशाभावेउक्ताभा
वेवउभयोरप्यभावेपयस्याभवतिसापिमैत्रावरुण्येवप्रकृतत्वात्तत्रमैत्रावरुणी
तिपदमनुवृत्तेर्प्यते अस्येहेतत्वाद्वशास्वंतरेत्वभावेविनापिविकल्पेनपयस्या
उक्ता तस्याश्चमानवे सिद्धःपशुबंधः पयस्यावेति काठकेच श्रामीक्तावासन्त
स्तीमिपवहिताऽन्यभागप्रभतीऽतंतासंतिष्ठतइतिछंदोगस्त्रेसामगायनविधिपर
रेषुसूत्रेषुबहवोनूबंध्यायक्ताउक्ताःसंतितद्याहि उक्तायेहनूबंध्या[illegible]उक्ता
सेवनसमर्थोगोहितितद्माष्येऽस्तषभअर्षभंअश्वानाद्व[illegible]त्वायःपुनर्वृषभत्व
मापन्नःसवृषभइतितद्माष्येउच्यतेतेनैककंकुभंसामगायतत्प्रत्यर्थमहा[illegible]तंक
कुशानुन्नतंप्रत्यर्थंवशायांवाशंअजेअजिगंअजेअनूबंध्येअजंगायेत्प्रत्य
र्थमेषउक्ताविवयंपयस्यायांस्वरंपयोनिधनमितितेनप्रश्नागमेषावपिविकल्पि राम
८१
कोभवतोनूबंध्यास्थानेयुक्तंचेतमुक्तापराप्रज्ञापयस्याधर्मैगोमधुपर्कहा

नांतं संस्कृत्यासादयतत आज्यभागप्रभृतीनां तामेके शाखिनः कुर्वंतीत्येके सकल
लामिति आसादयाज्यभागप्रभृतीन्यनेनाज्यभागान्त्राणां सादनाद्युपरं प-सामिधे
न्यनुवचनपूर्वोत्तराघारप्रयजादिति सर्वपरिसंख्यापत्त इति पद्धतिः अज्यभा
गादिगंतं कर्मात्र पुनर्विधीयते तेनाराद्रुपकारकाणां आहनन स्फोटक्य हारादय
रा प्रयाजानुयाजपत्नीसंयाजस्विष्टकृदग्निहोमस्रुक्पात्रविसृजक्रमशावृत्तशात
पेशाकर्मापवर्गाणामत्राभावः यावद्दृष्टत्वात् अदृष्टार्थत्वपहे संपवनार्थत्व
पहे प्रणीतानामप्यभावः सर्वार्थत्वपहे तु भवंति तत्रायं पदार्थक्रमः साविषेहन
शुषम् हन्नांतं मित्रावरुणाभ्यां भागाम्नि । विष्णोर्घः बृहस्पतये चैवं वाग्यमपैवः अति ति
प्रणीतस्यैव परिस्तरणं पात्रासादनं सर्वसाधारणात्स्यपूर्णपात्रस्य चात्रासादनं
प्रोक्षणं अञ्जनिर्वापो वेदिर्वेध्मशाला दर्वेहोर्हः आज्याधिश्रयणं अग्नि
करणं तरंकस्पर्शः अपरार्ण धिग्रहेपः प्रोक्षणीप्रेषादि आज्यमोध्यतस्य पृथग्वापा
पेवाज्यहम्यलांतं धायोक्षणां नवेदः प्रस्तरबर्हिषश्च [illegible] स्कवेत्वेति तत्सोपस्त
रणहरणाघमैरवधादनांतं समिन्द्रस्तरणहनादिवाग्निनालंभात्मालंभो हस्य
सतितत्राविशेषवर्वनोत्सुकेन्द्राणामत्र वर्वेदेहं चरौ अदायविधन्यस्तरणहोमा
मेत्रणां तत्क्षीरंबोध्येधमाकाष्ठप्रदेहे पद्रूपवाजनस्यागोर्हिरचरणां वा आज्य

देवभाः
अ:१०
४२

भागप्रधानस्त्रिष्वतथागां नसंवराम्बुहरणां प्रतिग्रमिताप्रभवनान्यतः मार्जनं
पवित्रप्राप्तिपूर्तिः स मार्गस्त्र चोप्यानं अम्बुह्यपरिध्यंजनं सक्तवाकप्रेषः प्रत्त
रगनहणा दिष्टहे पांतां इदमग्नये सोमाय मित्राकरणाभ्यामग्नये होत्रायेति प्रस्तर
त्यागः अनुप्रहरे तिप्रेषोन्ध प्रणाप्रहरणां आत्मालंभनं उदकालंभः ततः महां तोव
जिनयाग संवदत्स्वेमाहेर भावः परिधिप्रहेयः संस्रवाकृतिः इद्मोनिधानं स्त्र
च वा वाजिनयागः विधालंभाभावः वेदयोक्त्रविमोकः शाकटवर्तिलीहोमः स
मः समिष्टयजुर्होमः प्रणीतान्वेतद्विमोक इति रोहणीयादिसर्वानंतायछिन्नसा
धारणा हरणा यात्रनिनुयनेहि कर्मापवगांतमत्रुभंति केचिद्धावभ्रध्या शणान्यस्त व
मिहाधानबर्हिहोमांतेकुर्वीति तनुप्रागेवनिराकृते उदवसानीयाग्नेयः पंचक
पालः समारूढनिर्मथिते अग्नौ बधायासमाप्तायां पयस्याया वासमाप्तायास मारूढ
निर्मथिते विहारे उदवसानीयाइष्टिं कारयति ग्रव अग्नेनमो योग्निर्देवताकः पंचक
पालः पुरोडाशो ग्न्यन्वाधानादि ब्राह्मणानदर्शनांतो भवति यथापुनराधेये उक्तः
तथात्र भवतीसर्वः काठके आलामुखीयोत्तरवेदिकोपचयकलमारोप्ययो वायथी। रामः
आलेविहिर संचरणा संचरणानिष्क्रम्याप्याकपालमहवसानीयं निर्वपतीत्यिति ४२
तिमानवचः समारोपयपत्न्यहावग्नो परिगतः स्त्री आलामुखीयं चोदकुः दवसा

सापाहरणीभ्यामग्निर्मथित्वाहवनीयामिष्टिं निर्वपति आग्नेयमेव पंचकपालं
ष्पा हविर्भक्तोः प्रयाजानुयाजौ आग्नेयावाज्यभागावनड्वान्दक्षिणा पिबावैश्वं वीसृष्टाहुतिं
हुत्वेति। अथाहवनीयेष्ट्या यजते स आग्नेयं पंचकपालं पुरोडाशं निर्वपती
ति उक्तो ऽहवनीयेऽग्निसंज्ञा संव्यवहारार्थं प्रागाहवनीयात् इत्याहोसमा॥
रोपणं प्राग्गृहीतस्येतरेषामपहृतत्वात् वैकल्पिकेन ऽसर्वाग्नीनां समारोपणाच्च
त्रेतं तच्छालावान्तरीयादाहवनीयादिति पित्र्यभूतिं तत्समारोपितं सर्वेषां समारोपयुक्तं स स्मा
त्र कात्यवचनानुसरणस्य मूलत्वात् हिरण्यपत्रहिरण्याग्न्यत्र साग्न्याहवनीयं हिर
ण्यादाहितेन भवति न स्पृशति राणि दधिहोतीति उक्ते। अनडुद्वा अथवाहवनीय
यामन्वाधानं वलीवर्दो दक्षिणा भवति। अनड्वान् हि वहेनाग्नेयस्योक्तेः पञ्चव
कृते वावि कल्प्ये। अथवाहवनीयात् प्रणीतेयमग्नेर्वहनं हुतं ग्रहपात्रपञ्चवा
दिन्यस्य विष्णव इति मन्त्रेण ऐन्द्राग्नं तंत्रगृहीतमोहापपत्यो इदं वा तद
मेवाहवनीयमुद्धृत्य पंचहोतव्यम्। अपोवच्र गृहीतमोवाज्यं गृहीत्वा विष्णुव्या
र्घाग्नेहंस्फुत विष्णवे इति उक्तं तं तन्तोय चतुर्यात तदुग्धादि इति च ताम्रतेलायमङ्गली
नहते नस्याहवनीयायाज्यवा विष्णव्यकृते वा तेलायमाहुति हविष्यं साधं
कालीनोऽग्निहोत्रप्रयोगो नुष्ठेयः यद्यत्पर्वः अथ यदि विवाहे आहवनीये च सं

देवभा
अ॰१०
४३

४ निष्ठे तेष सायमाहुतिं जुहोति काल एव प्रातराहुतिमिति श्रूयते अत्रेदं विचार्य
ते। किमेषा सायमाहुतिं सोमांगभूता नित्येति अत्र पूर्वपक्षमाह सोमांगकर्म
निषेधविरोधात् इयं सायमाहुतिः सोमांगं स्यात् कुतः सन्निधेः विरोधात्सो
मसंनिधौ विधानात् यद्देवैवा एव सानीयेष्टिः संतिष्ठे तेष सायमाहुतिं जु
होतीति किंच विरोधश्चापद्येत एषा नित्या तत सततस्य प्रागस्तमयदुर्दशम
स्तमिते च होम इत्येवमाह्निः कालो विहन्यते साह्नि नियमेनोदवसानीयांत
एवकर्तव्या उदवसानीयान्तश्च कदाचिदस्तमयात्प्रागपि संभवति परं तो
२ यिमध्यं पि अतिरात्रादि सर्वाह्नि पि अत उदवसानीया वदेषापि सोमां
गमिति पूर्वपक्षः सिद्धांतमाह नित्यावा प्रातराहुतिश्रुतेः वा शब्दः पूर्व
पक्षस्यावधारणे नित्यैवेयं सायमाहुतिः स्यात् कुतः प्रातराहुतिः श्रुतेः
काल एव प्रातराहुतिमिति श्रुतेः प्रातराहुतेः अवसानात् यदि च सोमांगमियं स्या
त् काले प्रातराहुतिर्न भूयेत भूयते च अतो ज्ञायते नित्येयमिति यदुक्तं काल
विरोधादिति नैष विरोधो नित्यस्य यथाकथंचित्पूर्वसमापयितव्यत्वस्योक्त राम
त्वादिति अतः सोमयागनिमित्तो नित्या एव सायमाहुतेरपकर्षो ऽयं वचना ४३
त् नियतक्रियापातः अतः परं नियतक्रियाणि नियतानां नित्यानां संध्यातर्पणा

४३

देवपूजनदानहोमपंचमहायज्ञादीनां क्रिया भवति अस्मादेव प्रतिप्रसववचना
द्धृतः प्राग्दीक्षणीयान्नित्यक्रियं तदित्येतद्दृगम्यते अत एव प्राग्दीक्षामुन्मुक्तं हि हान्वे
ष्यते तस्यार्थं तन्निषेधः १९ प्रथमप्रथमसोमः प १९ ष ह्यूर्ध्वमुक्तो वसन्तेऽग्निष्टोम इति १
ष प्रथमसोमः सर्वसोमयागापेक्षया प्रथमो १९ ष वाव प्रथमोऽनुष्ठेयः इत्यर्थः श्रा
द्धान्तस्य चाति... रात्रस्यापि प्रथमसोमत्वाविहितास्ति तस्मात्प्रथमं यजमानो
ऽतिरात्रेणायजेतेति तां ऽकेऽग्निष्टोमं प्रथमं त्यपअते एष वाव प्रथमो यज्ञानां य
एतेनाग्निष्टोमानिष्ट्वान्येन यजेत गर्तपत्यमेव तद्धीयते प्रवा मीयत इति तस्मादग्नि
ष्टोममकृत्वान्ययज्ञा न कर्तव्या इति सिद्धं अग्निष्टोमप्रतिपत्ति देवयजनमा
दीप्यमानं प्रविशन्ति सत्विग्गमानाः बर्हिरादीन्यनिकर्वीः यदनु योऽयज्ञ्या
पादि वा पदृमेनं यजमानममुष्मिंल्लोके नीयरान्न्नेति श्रासान्ततेऽत्रवरा न तत्र
होत्र उपोषितां दृढं अन... पोऽयज्ञ्यधाऽन्नाहि त्यत्यर्थः मानवविरोधः वि
पुर हारं ... गृहीताग... तीति केचित्सानुबंध्यायां पयस्यायां वाशाकरवर्हिषक्त्री
...स्यनुबंध्यान्ते पयस्यान्ते वा होमं कुर्वन्ति पुनरप्येवमुक्तं मुख्यं चोत्तरे
कर्पेत्ति ... स्पा विप्रभृ... तत्र न ज्ञायते केते ... तदि... माहष
द्दुत्तरे अग्निष्टोमादुत्तरे संस्था... ष... ते वा भवन्ति ष... संस्था विकारा

देवभाः
अ०१०
४५
44

इति कर्कः तानेवाह अग्निष्टोमउक्थ्यः षोडशी वाजपेयोतिरात्रोप्तोर्यामः तत्र
यज्ञस्यात्यग्निष्टोमोऽत्र पूर्वम् ऋतौ षोडशिनमतिरात्रं च द्वादशाहे यज्ञस्यति वाजपे
यं च स्वतंत्रं यज्ञस्याति अप्तोर्यामं चाश्वमेध इति तत्राग्निष्टोमसंस्थविधांतरमत्य
ग्निष्टोमः तत्र यज्ञायज्ञियांते सर्वशांर्त्वा हाये च षोडशिग्रहयागो दृश्यचमसो
न्नयनपूर्वकः तत्र स्तोत्रशस्त्रमात्रं षोडशिनः अप्रधर्मानभवंतीति प्राग्युक्तक्र
तुकरणामाग्निष्टोमिक आग्नेयः एकैकः पशुः षोडश्यंते नुयाजादि उक्थ्ये च पश्चा
पत्नीयांते सर्वशांर्त्वा त्रय उक्थ्यविग्रहायष्टोकाः हो सवनीयो षोडशिनि उक्थ्या
ते सर्वशापूर्वकः षोडशिग्रहयागः अपः पश्चावः सवनीयः वाजपेये च षोडशिनः परं व
सर्वशापूर्वकं वाजपेयस्तोत्रशस्त्रं च तत्र चमसैरेव यागः तस्य विशेषा स्तस्य
प्रकरणाद्यवगंतव्यं तो ऋतुकरणं च षोडशिनः अतिरात्रे चत्वारः सवनीयाः षो
डश्यंते रात्रिपर्यायास्त्रयः ततः संधिस्तोत्रं तत्राश्विनं शस्त्रं तांतानुयाजादि ॥
अप्तोर्यामे चांततः आश्विनयागात्परमेकश्चतुः स्तोत्रः पर्यायः तत्र प्रतिस्तो
त्रं सर्वशांतरं ते नुयाजादि अतिरात्रवत्सर्वं सवनीयादिकं उपनयनाविवा राम
हादिकं पुरुषसंस्कारकत्वेन सप्त सोमसंस्थाः स्मर्यंते तासामनेनक्रमेणानु ४४
ष्ठानं यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रमिति तिपि भर्तिः नयामत्स्योष्ठावाकम

भिसंतिष्ठंते होतारः नितरो यत एते ज्योतिष्टोमे शस्त्रवंतो गृहा उक्तास्तेषामुत्थ
एवैकोच्छावाकमभिसंतिष्ठंते इतरे समवेंगृह्य होतारमभिसंतिष्ठंते किमर्थमभि
हमुच्यते राज्ञन्वन्तः गृहेषु च मैत्रावरुणाश्रया पश्चाद्धोतान्येषु गृहेषु विपिपिरम
तिर्जितं व्याख्यानं अपरं च तेषां सर्वेषां उक्तानां नाराशंसा अत्यग्निष्टोमादीनां मध्ये उ
क्थ्यो च्छावाकमभिसंतिष्ठते अच्छावाकशस्त्रेणात्समाप्तिर्भवतीति इतरे होतारम
पृं भिसंतिष्ठंते होत्रकाः शस्त्रेण समाप्तिं प्राप्नुवंति प्रतिगरार्थं यथा शस्त्रकर्तृत्वं नाया
यमुपाहराः न त्वेवं सत्रोर्यामे कथमच्छावाकशस्त्रे परिसमाप्तिः उच्यते रात्रि
पर्यायेषु होतृः प्रथमं प्रपनुत्या वहति तर्हि त्यजि इभात अप्तोर्यामान्तपर्या पि
यस्यापि रात्रिपर्याय शस्त्रेण समुत्कारेणाविधानात् अप्तोर्यामेति तेषां यो
रात्रिपर्यायत्रयं मंत्र इति वैश्यराजन्ययोः सोमे न्यग्रोधस्तिभीनुपनहेयं छन्नं द्रा
प कर्मपरागुंभं न्यनुसोमममाहृत्य समानमासादनं प्रागमिषवात् वैश्यराजन्ययो
र्विशेष इत्यपयोः सोमपर्यो धर्मं भेदायदिष्ठं न्यजमानं महं कारयिनु मिछंल्य
ग्रोधस्तिभीनवटफलस्तबकानुद्वपनद्वतयनहानन्याससावधान् अनुसो
मं सोमेन सह स्यापृत्ता सोमस्येवेति कर्त्तव्यत यातनस्तम्न्यग्रोधस्तकृयपरागुंभ

देवभा
अः १०
९५
45

निरूपणा ह्यारम्भप्रयोगाभिषवादर्वाक्तनसंस्कारजातं कुर्यात्समानं भ्यासादनं वसु
हौत्रं क्रियासमं स्याद्धविर्धानं निवपनौषधस्य समानं सहैव सोमेन कुर्यात् अत एवा
थोऽग्रसहार्थे कर्मप्रवचनीयस्तद्योगे सोममिति द्वितीया योगपदेऽप्यभावो वा
प्रयोगाभिषवादिस्तत्कर्त्तव्यो हस्याभिषवो न भवतीति गम्यते अथान्तरे अपनेय
दिशजन्मविधेयं वा याजयेत्सर्वादिसोमं विभक्ष्य पृषन्मणोधपस्ति भीनिशाहृ
मनः संपिष्य धन्वन्नपतत्येभ हंप्रपद्य नसोममिति । क्रिभिस्यो कृताः
फलानि वेति तं भक्षीयापां अत्र वाक्ये यदि सोमं विभक्ष्य पृषेदिति सोमभ
क्षमनुसंकीर्त्य तत्र फलचमसे निहितं तेभक्षश्च यागावशिष्टद्रव्यसंस्का
रत्वेन प्रसिद्धत्तेन भक्षविधानादेवेन नफलचमसेन यजमानचमसया ।
गाभ्यासः साधनीय इति गम्यते अन्तो यागार्थ एवायं सोमद्रव्यविकारस्त्र
यत्नेनावध्रूहो भवत्येव सचा हृतः चमसो न्नयनकाल एवाहाम्यदधमस्य
नश्चमसमनून्नयेत्तदा वा शहोविकल्पार्थः अपवाद मसोन्नयनकाल एव
न्यग्रोधफलान्यंकुरान्वाहृत्य संपिष्य चमसे पिनाहधिना भयदध्नामिश्र
णं तत्वात तत्रैव भक्षं यजमानचमसं अनुपथ्याह न्नयेत् अपवादस्तेन सोमध राम
९५

मसन्ननुलब्धमसंफलत्वमसमुन्नयेत् चमसोन्नयनकालेवेतिसंस्काराभा
देयभाकार वयद्वः पूर्वपद्वः संस्कारेणापद्वस्तुसिद्धांतइतिपित्नमतिः विकल्पइतिकर्कः
श्रु: १० हूयमाने पुरुकुशातह्वोनगृहोत्यहंत्वामस्मीत्यहंत्वमसीति इतेषु सोमचः
९६ मसेषु हूयमानेषु एनं फलचमसचमसाध्वर्युरेवकुशातह्वोनदर्भेन्द्र
णोन चमसान्नुहोत्वा जुहोति प्रहं त्वदस्मीतिमंत्रेणायदन्याश्चमसानुन्न
यं प्रश्चेतमुन्नयंति यदेनाञ्जुहोत्यथैनं कुशातह्वोनेपहस्तञ्जुहोतीतिशाखा
तरेभ्यवशात् ततोहुतशेषस्यवैश्यपराजन्ययोर्भक्षणमितिद्धिरभ्यासोध्या
यपरिसमाप्तिसूचनार्थः इतित्रिरग्निचित्संनायद्धपतिमहायाज्ञिकश्री
श्रीप्रजापतिसुतेनमहायाज्ञिकश्रीगंगाधरेणविरचितेकात्यायनसूत्रव्या। राम
ख्याने दशमोऽध्यायः समाप्तः संवत् १८२१ वर्षे कार्तिकसुदि ८ आनकी ९६
नाम ❀ राम ❀ राम ❀ राम ❀ राम ❀ राम ❀